

ՔՐՈՆԻԿ

«Ռուսիա եւ Հայեր» ուսումնասիրութիւնս անարձագանք չմնաց, Բաւլաթիւն նամակներն զոր ստացայ այդ առթիւ, կ'իմանամ որ այդ յօդուածը թէ՛ արտասանման կարեւոր գաղութներուն մէջ եւ թէ՛ Կովկաս, մտքերը զբաղեցուցած, խորհրդածութեանց առիթ ընձայած է։ Արտասանմանի ինքնութեան մէջ երեւցան այդ ուսումնասիրութեան նուիրուած քանի մը յօդուածներ, առանց մէջ ուշադրութեան արժանի են Պ. Զարգարեանիւր Ռազմիկին մէջ եւ Պ. Բէօլէանիւր Զայն Հայրենեացին մէջ(1)։

Այդ երկու յօդուածները, տարբեր տեսակետներով, կը քննադատեն ուսումնասիրութիւնս եւ անոր եզրակացութիւններէն մէկ քանիս յիշուի կը ձգտին։ Զարգարեանը որոնցմէ ներշնչուած են իրենց առարկութիւնները՝ մեծապէս յարգելի կը գտնեմ, բայց ինքի կը թուի թէ «զգացումն» է միայն որ կը տրիէ իրենց արամաքաւորութեան մէջ։ Հարցը շատ բարդ է, եւ ես չմտնայած էի զայն վերլուծել իր բովանդակ կենտոտութեան մէջ, թիւ առ թիւ քննել զայն, առանց ոչ մէկ կէտ զանց առնելու։ Մեծարգոյ քննադատներու գոտած են ալ յիշեալներն մէջ ինչ քանի թիւ միայն, նկատած են զանոնք շատ «ուսմիկութիւն» հայերու մէջ մը, եւ ճշման են այդ քանի մը թիւերը ինչ ուր սիրուած թիւք մը պատշաճեցնելու ցոյնով իմաստ Բանակար մը աւելորդ կը նկատեմ։ Կը կարծեմ ուսումնասիրութեան մէջ ըսած ըրտալ աւան ինչ որ այդ հարցին վրայ ունէի բերուէ, եւ իմէ՛ք քննադատներս հաճին անգամ մը եւս կարգալ ուսումնասիրութիւնս, պիտի տեսնեն որ իրենց առարկութիւնները արդէն իսկ զուշակուած են հոն ու անոնց առաջուկը պատասխանած։ Օրինակի համար, Պ. Բէօլէանի որ մեզադրէ ինքի որ օտար միջամտութեանց վրայ միայն յոյս դնելու սխալն եմ գործած, եւ կը պնդէ որ Հայոց հարցի լուծման համար էական պայմանն այն է որ Հայը իր յոյսը ի՛ր վրայ դնէ էն առաջ եւ իր ազատման համար ի՛ր ուժերովն աշխատի. արդ, անա՛ ինչ որ գրած էի այդ մասին։

«Երբեք ըսել չեմ ուզեր որ մեր ազգի իր մարդը յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու է։ Ազգ մը, ինչպէս մարդ մը, ինչա՛ր իր յոյսը է՛ն առաջ «իր վրայ» դնելու է։ Այս ճշմարտութիւնը մէկ ինչի վերջնէր. բայց այդ թըշմարտութիւնը պէտք չէ սխալ հասկնալ ու

չարաչար գործածել։ Մարդ որքան ալ իր յոյսը անեւնէն առաջ իր վրայ դնէ, պարտաւոր է իրմէ դուրս գտնուած ուժերուն միջեւ ընտրութիւն մը ընել, ջոկել ըսել թշնամին անկից կամ անոնցմէ որ կրնան իրենց շահերուն իսկ քերմամբ՝ իրեն աջակից ու աշխակից ըլլալ... Արդէն իմացական ճիգը զոր ազգ մը ի գործ կը դնէ իր ընտրութիւնները կատարելու համար, իր ինքնուրոյն գործունէութեան մէկ ձեւն է նորէն. որովհետեւ յոյսը իր վրայ դնելի՛ չի նշանակիր յոյսը միմիայն իր գիտութեան գործունէութեան վրայ կեդրոնացնել, ուղեղային գործունէութիւնը որ կը պարսէ՛ ու եւ է գործունէութիւն, աւելի մեծ է քան բոլոր մետաղէ գէնքերուն ուժը։»

Այս առերես կ'երեւայ թէ վերջած են Պ. Բէօլէանի ուշադրութիւնէն, ապա թէ ոչ զուր յոյսով թիւքը պիտի չառնէր ապացոյցանելութեան մը որ պէտք չունէր ապացոյցուելու։ Պ. Բէօլէանս ոսկից զատ՝ դիտել կուտայ թէ արդէն միմիայն Ռուսիան չէ որ գերակշիռ դեր ունի ճանկաստանի հարցերուն մէջ, թէ Գերմանիան ալ այժմ նոյնքան ուժեղ ազդեցութիւն ունի Արեւելեան խնդրոյն վրայ, թէ պէտք չէ «վերաւորեն» Ուրիշմին դիտարկածութեան եւ անոր միջոցաւ գերմանի ժողովուրդինը» եւ թէ «մենք պարտաւոր ենք ամենուէն հետ ալ (այսինքն, բոլոր եւ բոլորական պետութիւններ) բարեկամութիւն մշակել, ոչ թէ մէկին կամ միւսին հետ միայն»։ Անոր հաշտական բնույթ չկայ։ Վիշ պետութիւնները ստորագրած են Պարիսի դաշնագիրը, եւ վեցին մօտ ալ պէտք է մենք աշխատենք դէպ ի մեր հարցը նպաստաւոր արամաքութեանի տակդիւր համար. կ'ընդունին որ Փեմանիան շատ կարեւոր դեր ունի այժմ Արեւելքի հարցին մէջ եւ թէ Հայերը շատ քիչ բան բրած են Գերմանիոյ կառավարական շրջանակներուն մէջ տիրող հակահայ ուղղութիւնը պէ՛ր մեղմոյցնելու համար. բայց իմէ՛ք ճիշդ է որ մենք պէտք է ջանանք վիշ պետութիւններէն ոչ մէկուն ամուլութիւնը չհրախիւղ կամ արդէն գոյութիւն ունեցող հակահայութիւնը շատապակցելու, նոյնպէս ճիշդ է որ պէտք է գիտնալ անոնց մէջէն կարեւորագոյն դերն ունեցողը ջոկել եւ բաւ այնմ վարուելի անոր հետ։ Սերողը Արեւելեան հարցին մէջ Սեղդիա, Գերմանիա եւ Ռուսիա հաստատապէս մեծ ազդեցութեան ունին այժմ, բայց Հայաստանի հարցին մէջ որ Արեւելեան խնդրոյն մէկ մասնաւոր հատկանիշ է՝ Ռուսիան է անվիճելի կերպով գերակշիռ դեր ունեցողը. Անգլիա եւ Գերմանիա իսկ կ'ընդունին զայդ. Գերմանիան միշտ իսկ Պաշտատի երկաթուղին ուղեգիծը փոխելը՝ Հայաստանէն զայն անցընելու նախկին ծրագիրը մէկդի դնելով։ Ռուսիան եւ մենք, վիշ պետութիւններէն ամենուէն ալ համակրութիւնը ջանալով հանդիման հրախիւղ Հայոց հարցին, պէտք է մտնաւորապէս ուշադրութեան դարձընենք Ռուսիոյ հետ մեր ունենալիք թարթիւրին Պ. Զարգարեանի կը յայտնէ՛ սա կարծիքը։

(1) Արփիարեան ժամանցագիրը Երևանի վերջին թիւի մէջ քանի մը ցնցարանութիւններ ձգտած է այդ ուսումնասիրութեան նկատմամբ։ Յօդուածի մը մէջ զոր պիտի նուիրեմ՝ Անանիոսի յառաջիկայ թիւին մէջ Արփիարեանի քննադատական(1) «սպիտակութեան» և հաւանական է որ Էմմաեղիս Արփիարեանի ձեռն պոլիտիկոս ալ ալ պարիկ քննադատութիւնը եւնթարկեմ։ Երեւոյ, թէպէտ թիւ կարեւոր, շատ զուստանէ։

տարատնեցութեան հոսանքին մասնուած, արդէն իսկ ինչամի էր Հայոց, թէ Հայերը ինչ ընթացք ալ ընէին՝ Ռուսիա պիտի մնար միշտ ինչամի Հայոց հարցին, թէ Հայերը չէին կըրնար գոչուակել Անգլիոյ պարտութիւնը, եւ թէ հայկական հարցին մէջ ռուս ու անգլիական զինանազիտութեանց միմախարստ ըլլալով տիրացեալութիւն, Հայոց բունը զիրքը նշանակութիւն չուէր։ Պատմաութարանութիւնները որոնցմով Պ. Զարդարեան կը փաստէ այս ինչը, զիս չհամոզեցին զիսպարարար, բայց թէ ինչու չհամոզուեցաւ կրկին պիտի ըլլար արտողը ուսումնասիրութիւնս։ Սաշաքը միայն զիսով պիտի տամ որ Հայոց ընթացքը կարծումովն չառաւելի նշանակութիւն ունի (Հայոց լիմուսնի է որ Սան-Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածով հիմնեց հայկական հարցը), եւ թէ Հայերը, աւելի ճարպիկ թաքթիք մը նետուած ըլլալով, կրնային քեռեւն ոտանալ Հայաստանի մէջ հանգստութիւն եւ պաշտօնութիւն՝ առաւ պաշտպանութեամբ, նոր Հայաստանին մէջ՝ աւելին իսկ՝ եթէ ասիկա չյաջողէր, գէթ՝ ունենալով Ռուսիոյ լայապաշտութիւնը, ապառնդապէս զիրք կը մնային կոտորածներէն։ Բայց անոց վրայ չեմ ուզիր ծանրանալ չկրկնելու համար ինչ-զինքս, ու կը նախընտրեմ ուշադրութիւն հրահարել շատ ուշիմ առաջարկի մը վրայ զոր այդ յօդուածին մէջ կրնակայացնէ Պ. Զարդարեան, այն է առաւ-հայկական ընկերակցութեան մը հաստատումը։

«Անբրաժեղ է, եւ հրամայողականութեն, կ'ըսէ, որ՝ կովկասականցիք մտնէին ձեռնարկելով՝ ռուսացականացիք» ընկերակցութեան մը ինքնուսմին ընկերակցութիւն մը որ բմբւրովն հայ տարրին բազմազան կարեւորութիւնը, կատարելիք գերը, անոր պայմաններուն տիրաւորութիւնը, վերջապէս ինչ որ կարող է եւ պարտաւոր է ընկնի Ռուսիոյն փառքից մէջ՝ առանց հակառակ իր շահերուն։ Նման ընկերակցութեան մը, նոյն իսկ լայնորդաբանական քաղաքի մը՝ զիրպետար պիտի մասնակցին շատ որ լայնակոյն ռուս անմասնորութիւններ եւ անոր ուժ պիտի տան քաղաքական ազատական թերթեր ու ազատական շարժեր։ Եւ ինչ կերպ չենք կրնար մտածել՝ աշխուղեալ ունենալով այն բարձր գաղափարներն ու մարդկային սկզբունքները որոնց համար կը պայքարին, կը մեռնին ու կ'հերոսանայ ռուս երկրին այն պատուական մասը որ ձանկառաբանութեամբ վաղը տեղը պիտի ըլլայ երկրին։

«Ասկայն, կ'աւելցնէ Պ. Զարդարեան, ապահովաբար դեռ վայրկեանը հասած չէ եւ գտնուէ վաղածառ իսկ է գործնական առջ աւելուած այս մասով։ Նկատելի ունենալով ռուս հոգիին փոփոխութիւնը (վիճակը, պէպեքեան խռովայն ու զայրագին ընթացք եւ ներքին այն կայունութիւնը որ պէտք է ստանայ համեմատաբար որ հաստատուն եւ խաղաղ հանգամանք։ Իայց, ինչ որ ալ ըլլայ, կարելոք է մտածել անոր վրայ այժմէն եւ հող պատրաստ չառաքելային համար, որովհետեւ ռուս քաղաքական վարիչները ինչպէս ալ մտադրող

եւ ծանրագրաւ եղած ըլլան իրենց ներքին ինդիւիդուալ տարիւրած են միեւնոյն ատեն նոյնքան աշխուրձեւեմած ու արթնութեամբ վերաբերուելու արտաքին խնդիրներու հետ եւ վարելու զանոնք։ Ռուսիոյ քաղաքական ու մտաւոր կենսային մեջ իրականօրէն խոտանալից գործունէութիւն մը տըր է որ կը բացուի մեր առջեւ, եւ մերք պէտք է որ գրաւենք մեր տեղը։»

Այս պատմական գաղափար մը որ կուգայ լրացնել Փեթրոպոլսի մէջ հայաստանաւառուսներէն լրացիր մը հիմնելու առաջարկը զոր նախորդ յօդուածովն ներկայացուցած էի։ Այս գաղափարները շատոնց պէտք էր Հայերն ունեցած ըլլային. եւ համաձայն չեմ Պ. Զարդարեանին թէ այժմ միայն խոտանալից գործունէութեան մը ճամբ կը բուրդի մեքէ համար՝ այդ ուղղութիւնով. այն պատճառ իսկ որ անգլո-իւ-հայկական ընկերակցութիւնը նաատաւանցու, առաւ-հայկական ընկերակցութիւն մըն ալ ալ կրնար հաստատուիլ, եթէ Հայք պէտք ըզգացած ըլլային։ Առաւ-հայկական պատերազմէն շատ առաջ, ճարական բեծիքին ամենէն կարծր օրերուն, Զանչեան մը՝ միայնակ՝ Թիբլիս հայոց ի նպաստ գիրք մը հրատարակելու գաղափարն ունեցաւ, իրադրոնց այդ գաղափարը եւ Ռուսիոյ ամէն կուսակցութիւնն անձնաւորութեան, նոյն իսկ պահպանողականներու, նոյն իսկ Մեծ-Դուքս Կոստանյինի անկողութիւնը ունեցաւ լրաց ի ապահովան իրապիղէն որ՝ ապշեցուցի։ Եւ ցուակ է ինչի՝ մերժեմ մասնակցիլ։ Զանչեանի այդ փորձը մնաց կըզգիացեալ արարք մը, եւ շարունակուցաւ։ Իայց շարունակաբար անցեալին քննութեան մէջ, ու զրադիւր ներկային պահանջներովը։ Պ. Զարդարեանի առաջարկ արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան։ Այժմէն պէտք է աշխատիլ որ՝ Տոման վերաբացուելուն պէս՝ այլպիսի ընկերակցութիւն մը հաստատուի Փեթրոպոլսի մէջ։ Պ. Զարդարեան Դաշնակցութիւնէն կը սպասէ Ռուսիոյ մէջ հայապաշտ փրփուկանալի գործին զիսկապարտութիւնը։ «Ինականաբար, կ'ըսէ, Ռուսաստանի մէջ սկստելիք այս այնքաւ սպառնալիքաւ ծանր գործն ալ համեմատաբար մեծ չարիքով իմանակած պիտի ըլլայ դաշնակցութեան, որոյ սղակային կուսակցութիւն մըն է եւ պիտի մնայ անպէս, պաշտպանիլով միեւնոյն ատեն կովկասի մէջ՝ իր բուն որ ընկերներուն անուանական շահերը որուն պահանջներուն համաձայն։»

Եւ իսկ ռուս մտաւորութեան մէջ րասած էի որ Դաշնակցութիւնը ըլլալով ուժեղ ու աղքեցիկ ժառանգ մը՝ պարտի այդ ուղղութեամբ աշխատիլ եւ կարող է մեծ արդեւոր ձեռք ձգել իսկ Դաշնակցութիւնը զփառադարար անոյսին սխալ ճամբը. մէջ է մտած եւ կը իրի հին հիմունքներէ, որ ինքն իսկ փոփառադարար չալ է այդ ուղղութեամբ իր գերին կատարուէր։ «Աղբային» է ալ կուսակցութիւնը, կ'ըսէ Պ. Զարդարեան, «բայց եւ՝ կ'աւելցնէ, որ ըստիւր ընկերակցութեան անցեալական շահերը կը պաշտպանէ

օրուան պահանջներուն համաձայն » և Մխալը, ահա այդ հակասական երկզիմութիւնն է. կուտակեցութիւն մը որ « ազգային » է, չի կրնար միեւնոյն աստեղ « քառորդական » բլուր, ինչ կուտակեցութիւնը իր պիտանմանքուն մէջ լսելի թէ՛ քափիթթախթիւններ եւ թէ՛ քառորդներ, իր զօրը պէտք է ըլլայ պայտապանել այն շահերը որ հասարակաց են բոլորին, այսինքն ազգային շահերը և Պայտապանելով միանգամայն քառորդներուն շահերը, պայքարած պիտի ըլլայ իր անգամներուն մէջ մասին չափերուն դէմ, որով ինքզինքը պիտի զննէ չիփթ եւ անձնից դիրքի մը մէջ, եւ իր իսկ ծոցին մէջ անխուսափելի պատակաւորները պիտի ստեղծէ և կովկասի մէջ կայ քառորդական հարցը, կան քառորդական կուտակեցութիւններ. կ'ըրանք մը որ հայ քառորդական կուտակեցութիւն մը գտնուի, որ զբաղի միայն քառորդական հարցով. անոր դերը պիտի ըլլայ պա տպանել հայ քառորդներուն մասնաւոր դասակարգային շահերը. Դաշնակցութիւնը, եթէ կ'ուզէ մնալ « ազգային » կուտակեցութիւն, պէտք է որ իր գործունէութիւնը, իր բովանդակութիւնը նուիրէ ազգային ընդհանուր շահերուն պաշտպանման, եւ ահա աստեղ է միայն որ իրաւունք կ'ունենայ իր չորրորդ խմբի քափթթախթիւն ալ, քառորդն ալ, կզերական ալ, աշխարհական ալ. Ազգային ընդհանուր շահերն են 1. Տանկանայոց հարցը, Հայոց ազգային-քաղաքական գտար. 2. Ռուսահայոց զեղային իրաւունքներուն — լեզու, զարդանք, եկեղեցի եւ — պաշտպանութիւնը, կայիցիսկիցը հաւաստանքներու պարագային. 3. Ռուսահայ հաստաբախտի ինքնապաշտպանութիւնը քառորդական իրաւունքն է. Ազգային կուտակեցութիւն մը ասկէց դուրս քան չունի ընելու. Այդ, Դաշնակցութիւնը հետզհետէ կը միտէ զեղ կ'ունենաւորանութիւն, ծառայակու եւ համամարդկային յեղափոխութիւն, եւ կը հետանայ « ազգային » յըմտանքին. Հայոց գործունէութիւնը ասկէց դուրս ասկան վերջին ուղղութիւնով, Դաշնակցութիւնը եթէ իրօք միմիայն « ազգային » ձգտումներու հետեւէր, պիտի չլրդողէր այն թաքթիքը որ աւելի առաւ սոցիալ-տնտեսաբար կուտակեցութեան պաշտպան էր քան ինչ ազգային կուտակեցութեան մը, կովկասէն ստացած նամակներս լիովին կը հաստատեն ինչ որ գրած էի այդ մասին. ահա հաստատած մը այդ նամակներուն մէջ էն.

« Վարանցով Դաշնոյթ իբրեւ միւր Մխալի ինկուլտիվի թաղաքականութեան հետեւումներին, խորապէս արդարացունք մը որ ազգաբնակչութեան զարթոյթիւն եւ հաւատարմութիւն էր որ եմէ քառորդական տրուի նրա արդար պահանջներին, բոլորովին գոհացած կը թողնի յեղափոխական գործունէութիւնը եւ կ'ըզառուի իր իսկաւ ազգաշինական աշխատանքով, որի համար իր կողմից լայն ու ազատ պողոտայ քաջաց էր տալով հայ ժողովրդին ընտրողական լայն ազատութիւն, դնելով ժողովրդի իրաւանց ներ-

քայ եկեղեցական ու նոյն իսկ փոնալոն կարուածներին տնտեսութիւնը, ընդարձակելով ամէն տիպի դպրոցները բանալու իրաւունքները: Եւ որքան սրտանց աշխատեց այս ամէնի համար Փոխարքան, սեսան Դաշնակցականներն իրենց աշխուշ: Բայց ապերախտ, անքաղաքակարի եւ տմարդի գտնուեցին նրա դէմ: Ժողովուրդն առաջին վայրկեանում ցնծութեան աղաղակներ քարծարեցին, տունական հանդէսներ կազմեց եւ անմիջապէս ձեռնարկեց մաղմանքներ եւ ուղեծրներ ուղարկելու. բայց Դաշնակցական կոմիտէներն արգելեցին: . . . Այս ամէնը գաղտնիք մնալ չէին կարող: Եւ մենք չարաչար տուեցինք: Մենք չարաչարացրինք հակա-գոյցիներաների սպանելը, որով եւ ենթարկեցինք մեզ կառավարութեան քաջայայտ հալածանքներն նորանոր հարուածներին: Ցաւակալմանալով սրանով, « ինքնապաշտպանութեան » հոյի վրայ հրապարակ եկած Դաշնակցութիւնը թող է տալիս իրեն Ռուսաստանի մէջ « Հանրապետութիւն » պահանջել, բոլորին ենթարկել Դուման: Նրանք յետոյ շատ պարզ է որ վարանցով Դաշնոյթ իր մեծ ընտրութեամբ անգամ պիտի չկարողանար դիմադրել ուղղակի գնեթիւնահանգապետներին վրայ Պետերբուրգից եկող իրահայեցներին ու գաղտնի հրամաններին: Հայ գիւղերի վերջին անտրուները, հայ մարդկանց արտօրէլ, առգանքներ, գնեղակախիւրը, հայ կանանց բռնաբարութիւնները արդիւնք էին եւ են այսօր իսկ « ռազմակարական Հանրապետութեան » պահանջող Դաշնակցականներին կոչերին: »

Եթէ Դաշնակցութիւնը « զուտ ազգային » շահերուն պաշտպանութեան հետամուտ ըլլար, Հայոց որքան գոնաւորմէն անմիջապէս յոռոյ վերոյցով Տաքթիւն եւ հակալայիցիներն բոլոր Ռուսերուն դարձր զիբացնել պիտի ջանար, որով արդէն իսկ թաքթարական հարցը վերջացուած պիտի ըլլար, իր ուժերուն մէջ մասը պիտի ունենար կովկասի Հայոց, զարդանքին, մտաւորական, անտեսական վերականգնման, իսկ իր ուժերուն միմաղոյն մասը պիտի յատկացնէր համաձայնելով ազգայնական Հանրահանքներուն հետ տանկանայոց հարցին վճարական լուծման տաւանորոյցը հզոր ճեղ մը բնիլու: Այն յիշողով զոր բռնեց ան, կայիցիներն ուստերուն հային իւր քանց, հայասր Ռուսերը չուարան ու տկար լինան մասնին, եւ թաքթարաւ պայքարին շարունակումը կարելի դարձուց, պայքար որուն մէջ այնքան ինքնութիւն այնքան անպիտան քանակութեամբ դրամ ի զոր վառնուեցան: Միեւնոյն կերպով կարելի է նաեւ քաջաբար Դաշնակցութեան ընթացքը Տումային հանդէպ. « ազգային » կուտակեցութիւն մը ուրախութեամբ պիտի ողջունէր Տուման, անոր ընտրութեանը խանդով մասնակցէր, անոր նշանաւոր դէպքերուն հետ յարաբերութիւն պիտի հաստատէր, եւ առանձին օրէն իսկ այդ Տումային համակրութիւնը պիտի ջանար քաջել զեղ ի Հայոց հարցը: Դաշնակցութիւնը եղաւ այդ պարագային ալ աւելի

« առաջնայն յեղափոխական » քան « հայազգային » մարմինն. այդքով հռչակեց Տուժային փակ, չմասնակցեցող ընտրությունաց, դուստրուելին յետոյ՝ չնգնեց յայդ Տուժան, անոր նիստերը « կամայա » անուանեց, անոր ատենաքանները « ֆրայդտ », տարակոյս իսկ յայտնեց անոր կարճատև գոյություն « պատուաւոր » ըլլալու մասին կողմ, կը հարցնէր Պ. Զարգարեանին, ի՞նչ ուսու հայկական ընկերակցութիւնն մը կապուել, միթէ անոր անդամները միմիայն ուս ընկերակցական յեղափոխականները պիտի ըլլան. Գ. Զարգարեան անուշտ ինքն ալ կ'ընդունէր որ, ինչպէս անգլո-հայկականին մէջ, հոն ալ պիտի է գտնուի անձեր ամեն կուսակցութեան պատկանող, եւ անհերիւ է որ այնոցը ամենակարեւոր տեղը պիտի ընեն ճիշտ այն « քառէ » ներքը որոնց դէմ ամեն ծաղր ու նախատեղ թափեց Դանակցութիւնը : Անոնք պիտի է բռնեն ամենակարեւոր տեղը, որովհետեւ վաղուան Ռուսիոյ կուսակցութեան մէջ ալ ամենցն է ամենէն ժամ ապրը . յեղափոխականները հեն Ռուսիան քանդելու անհրաժեշտ ու դժուարագոյն գործը կատարեցին եւ կը կատարեն ըստ, բայց « քառէ » ներքին են որ պիտի « չիմեն » Նոր Ռուսիան Սեպտեմբր, մեր աղ-գային շաներու անսեպեղեղ, « քառէ » ներքը շատ աւելի յուսատես եւ քան ընկերակցականները . այս վերջինները ազգերու, ցեղերու ուրոյն իրաւունքներով շատ չեն սիրեր զգաղը, համամարդկային իտէայններու հետամուտ են, եւ եթէ երբեք կատարելութեան զուլալ անցնէին, ըստ էմանգիպիտ չզոհնէին մեր հակուրցած « հայկական հոգե յին » հոնար : Մաքսիմ Գորքին, այդ ընկերակցական յեղափոխականներուն ամենէն յատկանշական դէպքերէն մին, սա պատասխանը տուած էր վերջերս Պոսթոմի Լաշտենիթի ի.մարգրին որ գացել էր իրեն հարցնել թէ վաղուան Ռուսիան ի՞նչ դիպք պիտի բռնէ Տանկանայոց հարցին նկատմամբ : « Վաղուան Ռուսիան պիտի փութ թուրքերին Ռուսիոյ յաղաքեցանութիւնը Տանկոց նկատմամբ, Թուրքիոյ հետ հաշտ երթալու պիտի նետուան, աշխարհակալութեան ու եւ է ձգտում պիտի չուանայ, իսկ Արեւելոյն յարաբերութեանը ամեն պիտի շտնոնայ դրսեւորու, որովհետեւ իր յունկիք ներքին նորոգելը արդէն շատ բազմաթիւ ծնկ » եւ այս կողմուկ ու ամէն գոյու գոցող պատասխանէն յետոյ, Կորթի կ'աւելցնէր մեր խմբագրին « Լաշտեյոց շատ դրամ ունենալու էք, ինչո՞ւ . նիւստպէս չէք նպաստեր առական յեղափոխութեան » Զմայլիկ' . մեր գրութիւնը տունը ուս ընկերակցականներուն որպէս զի յաղթանակէն յետոյ՝ մեր ցաւերովը չգրուին . . .

Ահա ինչ են ներքին ձգտումները տն ընկերակցականներուն որոնք թիրիս տրամաբանական են իր ընտել յեղափոխական, բայց որոնց կողմնակցութեան նստեւելով չէ որ պիտի գարման գտնենք մեր « մասնաւոր » « ազգային » ցաւին, — որովհետեւ նոյն Ռուս չնք վերջա-

պէս, Լայ ենք . եւ Ռուսիոյ ընդհանուր վեւրանորոգական շարժման մէջ, Լայ տարրը, մասնակցելով չանդիմեծ այդ շարժմանը յափուր, պէտք է միշտ իր Լայոս շաներն ինկապի ունենայ եւ ըստ այնմ ուղղէ իր մասնակցութեան շարժն ու ձեւը :

Այս առաջին ըլլալով, ի՞նչպէս Դանակցութիւնը պիտի յաղթի կազմու առաջ-հայկական ընկերակցութիւնն մը : Ընկերակցականներով միայն . այդպիսի ընկերակցութիւնն մը Լայոց « ազգային » զատր թաղելու միայն կրնար ծառայել : Ամեն կուսակցութեան պատկանող անձներով . բայց ի՞նչպէս պիտի զիմէ Դանակցութիւնը այնպիսի անձերու զոր դատաւիտած ու ծաղրած է ցարք : Ահա անիւ ճամբան ուր ինքզինքը կը գտնէ կուսակցութիւնն մը երբ կ'ուզէ, իր որոշ ուղղեցնէ զուրա նշլուրով, ամեն բան միանգամայն ըլլալ :

« Ամէն բան ըլլալ », այս կը թօշ այժմ Դանակցութեան իտէայն Բանտրներու պատկան, առաջնայնական, Տանկանայ զատր արտիկան, հակաթաթար մարտիկ, եւ որպէս թէ այս բոլորը չաւէր, ի՞նչպէս Լայ ընկերակցող գործերուն բովանդակ վարդաթիւնն ալ կ'ուզէ ձեռքն անել : Ինչպէս յայտնի է, Լայոյի, որ վերջերս Ռուսահայ հասարակութեան կը « գարձնէր » (իր բառով) հանրային ամբողջ կեանքը ուսմանադրականութիւն ղեկավարելու իր նիւստը իրաւունքները, եւ ուրիշ կոնցակով մըն ալ՝ կանանց իրաւունքը կուտար թուարկուելութեան, երբորդ կոնցակով մը հրապարեց առաջնայ հասարակութիւնը պտտագմուտները ընտրել զոմարելու համար էլ միմիայն մէջ կեդրոնական ժողով մը որ պիտի անորինէ Ռուսահայոց եկեղեցական, ծխական, գաղութական բուր գործերը :

Առաջին երկու կոնցակներն անժամանակ էին ըստ իսկ Լայ ապր այժմ շատ աւելի ստիպողական գործեր ունի կատարելու քան կանանց իրաւունքներու հաստատելը (զոր դեռ Անկողնայք կամ ժրանայիք իսկ չունին) : Իսկ առաջնայ հասարակութեան հանրային կեանքի սահմանադրականագու մը որդին մասամբ կատարած իրողութիւնն մըն է՝ Զարին վերջին « դարմանող » ուրապին ի վեր, եւ պիտի լրանայ՝ երբ Ռուսիոյ կացութիւնը որոշապէս հաստատուելով՝ Լայութիւնը գիտալով առաջ կատարելութեանն ստանալ Պոլովնիսիայ իւրեւր փոխութիւնը : Դալով առաջնայ համամարդկային դադարաբերին, շատ աւելի շնորհապարտ պիտի ըլլայինք Լայութիւնն ի՞նչ ուղղակի կամ անուղղակի օքնած ըլլալ համահայկական ժողովին մը դուստրման՝ որուն փափաքը կը յայտնէ Լայութիւնը ամէն կողմ երկու երեք տարիէ ի վեր, փ խանակ այդ մասնաւոր, « կուսակցական » եւ « պարականոցական » ժողովին գումարման

հաւանութիւն տալու և Այո՛, « հուսակցական » եւ « պատկառողական » և կոչուակին հրատարակումէն ի վեր, Դաշնակցութեան բռնած գործը ոչինչ չունի « ազգասիրական », այլ զուտ հուսակցական, ընկերութեան, հակադեմոկրատիկ և կոռուպտի պատրուակ մը կ'ըլլայ Դաշնակցականներուն վախճող պայքար մը մղելու հայ հոգեւորականներուն եւ նոյն իսկ բոլոր հայ ոչ-քրիստոնեականներուն դէմ, եւ յայտ է թաղ կը ձգնին տմէն միջոցներով — ժողովին համար պատգամաւոր բնորով տու միջոցին Դաշնակցականներ, յայտարարելով հանդերձ որ այդ ժողովը պիտի ըլլայ « սահմանադիր » և, այսինքն, ուստի հասարակութեան գերադաս մարմինը, ստորադաս չհարկուին կեանքին կարգաւորողը հաստատողը ու զայն վարողը և Ահա տակի յայտարարութիւն մը զոր Բագուի Դաշնակցական ժողովին ցրտած է. (Այի՛ 19 Ռուկիս) :

Ի՞նչ օրերն դուք մասնակցելու էք կենդանական ժողովի պատկառողականին եւ պատգամաւորներին ընտրութիւններին : Սա այն բիրտօգրութեան ժողովը չէ, որը գումարելու էր մայիսի 7 ին եւ որը տապալեց շնորհիւ Զ. Յ. Դաշնակցութեան բռնած բողոքին : Այս ժողովը զուտ ռուսկապարական մի իրաւաստե ժողով է, որին մասնակցելու են ինչ-որ աստատելու բոլոր Զայեղ 21 տարեկանից սկսած անձնաց անիկ եւ դասակարգի խտրութեան ընդհանուր ընտրողական սկզբունքի հիման վրայ :

Հոգեւորականութիւնը, թեւ ունենալով աղայական դասը, դարեւ շարունակ շահագործել է հայ աշխատաւոր ժողովրդի տգիտութիւնը եւ պարզ հասարակ եւ մեր բոլոր կուսակցական աշխարհիկ գործերն անգամ նա երկարակել է իր սպանելու եւ բնացոյց ազդեցութեան : Հոգեւորականութիւնը, իր երկամտէ ձեռքերի մէջ սեղմած ունենալով մեր մատակ սերունդներին կրօնութեան գործը եւ ամբացնելով աշխատաւոր ժողովրդի մէջ կըրօնական նախապաշարութիւններ եւ սնտախաղաղութիւններ, շարունակ աշխատել է մնացնել բանւոր ժողովրդի դասակարգային գիտակցութիւնը եւ խոչնդոտ հանգիստել նրա ազատ զարգացման : Հոգեւորականութիւնը կենտրոնացնելով իր ձեռքում մեր եկեղեցապական բոլոր կարեւորները, ձեռք ձեռք տուած աղայական դասին, մինչեւ օրս իր ազդեցութիւնը եւ իր շնորհք պայմանով ինչ համար վստահ է աշխատաւորի տրինքայինքով վատասկած դառն կայեցիները եւ ունեցւելու : եւ հայ աշխատաւոր մասսան ցաւուտ լուծեամբ է նայել իր անկողն վաշխառուների եւ սնտողով ցեղերի սխրագործութիւններին եւ անբարոյականացող գործունէութեան :

Ինկերներ եւ քաղաքացիներ, հասել է ժամ հիշապնելու հատարական ասպարիկից փայտաւտ-աղաներին, ցեց-ցեղեւորականներին եւ առհասարակ բոլոր բուրժուակ կեցեցիներին : Հասել է ժամը, երբ աշխատաւոր մասսաները, իրագործելով իրենց ընտրողական ուրբ իրաւունքները, վերջապէս պիտի յանձնեն իրենց իսկական ընտրութիւնները :

բոլոր ծիսական, տնտեսական եւ կուլտուրական գործերի տնօրէնութիւնը :

Ինկերներ եւ քաղաքացիներ, Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որն իր ուսերի վրայ տանում է հայ աշխատաւոր ժողովրդի կենքի եւ նրա բռնաբանած քաղաքական ու սոցիալական իրաւունքների պաշտպանութեան վեհ գործը, կոչ է անում ձեզ մասնակցել կենտրոնական ժողովին ընտրութիւններին ամենայն լքշուծեամբ եւ գիտակցականութեամբ :

Ինկերներ եւ քաղաքացիներ, ձայն տուէք Զ. Յ. Դաշնակցութեան կեցնածութիւնը :

Ինչ անա ինչ կ'ըսէ Այի՛ի խմբագրութիւնը իր 21 Ռուկիս շախտաւորներն մէջ :

... Ազգային ամբողջութեան, իրեն մի կուտ զանգաւածի հասակացողութիւնը, որ ինչեւէ երկու բանական կայացարի ու գերիշխանութեան աւարական է ելել այնքան տարիներ, այսօր քաղաքական նոր հոսանքների աւազ դիմեցնելուց իրաւային անխտաւորի օրէնքով կամայ-կամայ երկարուել է ստորաբաշտաւորների : Աշխատաւոր դասակարգը, ուժեղ իր թուով եւ մասնաւոր է արդիււնատեղ, արտադրելու իր անհատական կարողութեամբ, մեկնել է իր կոշտացած, սեւացած բազուկները եւ արեւի աւազ՝ երկնքի տակ իր անվիճելի տեղն է պահել զուտ : Արժէքների արդար փերագոյնացմամբ այսօր իրաւացի կերպով, նա՛ այլ տեղում, քրտնաւոր բազմութեան է հանդիսանում իսկական ազգը, եւ ո՛ր թէ բուրժուական-կուլտուրական փոքրամասնութիւնը :

Հասարակական կեանքի ինկրիտոսիան այսպէսով կամայ-կամայ փոխուել է, նրա հետ նաեւ իրաւունքների, պարտականութիւնների եւ իրաւունքներին սահմանները : Այն բոլորն ինչ, երեկ շնորհիւ գանազան կապածների տրտալիցիաների եւ ազգային ամբողջութեան սխալ, կամ աւելի ճիշտ անկատար ըմբռնումի համարուած էր մի կամ մի բանի դասակարգների անշաղկապի սեփականութիւն, այսօր կամ վէճի առարկայ է, կամ անցնում է աշխատաւոր մեծամասնութեան ձեռքը :

Իսկուրի, գիւղացիի հիստ ու փոշուր կոշիկների ամբողջ հնչուած է այն կողմ ու փայլուն յատակների վրայ, ուր մեր բուրժուային եւ կեյրի ոտըն է կոխում : Մեր հասարակական կեանքի օտաւարելի վրայ յայտնուել է հայ աշխատաւոր մասսան ճիշդ է դու լաւ չը կազմակերպուած ու ոչ կուտ շարքերով, բայց եւ այնպէս նա ետուն, շարժուն է աւազ իր յաղթական ընթացքի մէջ աւելի եւ աւելի ընդլայնելով իր նուաճումների շրջանը :

Նախ, ոչինչ գիտե՛մ աւելի անտանելի՛ ընդհանուր տեսակետով՝ քան այդ ամբողջապաշտութիւնը, զոր եւրոպացի բանւորամուտներէն փոխ անանով Այի՛ի ալ կուտայ հիմայ մեր մէջ տարածել իր նոր կրօնը մը : Հա՛ւ ընկերվաւրականութեան տգիւղ ու իմաստակ կուտիւն է որ կը հանդիպէր : Բանւորին պատառ կուտիւն մարդկային չէ՛նքին կատարը դնի՛ իր անոր գերագոյն պահին ու դրօշակը, հայրդարը մըն է քաղաքացիականութեան դէմ, եւ ուրապուսն

ամբողջ քաղաքակրթութեան պատմութեան, Ոչ որ ինքի չափ կը բաժնայ որ բանտորին, « փրօլէթներ » ին կենսելի պայմանները եւս քան զեւս բարեքին, բարձրութիւնը տարածութիւն մարդկութեան յոյժը խաւերուն մէջ, վայրագ հարստահարութիւնները գարդին. բայց բոլոր ուժովս կը բողբոքեմ բանտորը իբր գերագոյն մարդը նկատելու. ուսմանմարդկան մտապաշտութեան դէմ. մարդկութիւնը ոտքերը վեր ու գլուխը վար չի կրնար քաշել, Հատընտիք ազնուական ուղեղներու փոքրամասնութիւնն է որ վարած է ու պիտի վարէ մարդկութիւնը. այդ փոքրամասնութիւնը կը բաղկանայ ամէն զատակարգէ բոլրած ու մեծութեան բնածին դրոշմը կրող անհատներէ. ամբողջ կը նպատակէ իր տարերային ռաժով իրականացնելու այդ փոքրամասնութեան յղացած խտլանքներ, (եւ այն ալ յանձն խաթարելով զանոնքը) Նոյն իսկ չունեւորներու, գրեթեաներու, կեդրեալներու պաշտպանութեան գաղափարը, մարդկային եղբայրութեան իտեպը Սաքեա-Մուշիւ ու Յիսուսի պէս «նոգեւորականներ» եւ Մարկոս Աւրելիոսի պէս «ազա»ներ են որ յղացած կամ տարածած են իսկ Հայոց մէջ մասնաւորապէս, տարրական ճշմարտութեան յարգանքը եւ արդարութեան զգացումը մեղ կը պարտաւորէ խոստովանելի հակառակ բռնող «իքիթրանցիաքիսներուն» թէ հայ կղերն ու աւագանիքն իբր սկիզբն ի վեր մեր պատմութեան մէջ իրենց ըրած բարիքն ու չարիքը քով քովի դնենք աւելի օգտակար եղած են ազգին քան միասնակցութիւնը. մարդ «սոցիալիստ» ըլլալու է մոռնալու. համար ինչ որ ըրած են Մեսրոպ, Սահակ, Ներսէս, Դեանդեանք, Նիդիէ, Նիքիկ, Քորեմեանք, Նարեկացի, Շնորհալի, եւն. եւն. ու այնքան քիչ ու ազգայէն թաղականներ, նախարարներ, իշխաններ (չին օրերու «ազա»ները), ու նոր ժամանակներու մէջ՝ գրասէր ու զարդասէր, ազգասէր ամերաններ ու նոգեւորականները, Օրբէն մինչեւ Լազարեանց, Միւրթաբէն մինչեւ Աւարապետեան, Կարծապետեան ու նոյն իւրէն այդ Հայրիկին, որուն կոնգալը ձեռքէն աննելով անոր ամբողջ զատակարգին դէմ կը դարձնեն զայն Դեռ երկը, ըզմադակ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնելու իր եկեղեցւոյն ու հոգեւորականութեան իրաւունքները պաշտպանելու համար ձորական յարձակումին դէմ, — ինչ որ ապացուցող թէ Հայոց « ազգային » գոյութեան պաշտպանման համար դուռը բաց է հոսկա կոտան մին է Հայ Նիկիւցին. — այսօր, հազիւ յարիւստարի ատարած, մեր ազգային վարչութեանէն կ'ազնուր վանկ իկեղեցականները, եւ ընկերվարականները դնել անոնց տեղ . . . Պարզապէս ըզմիւր է ստիկաւ Նիւիշի պիտի մտածեն մեր իկեղեցին ու կղերն հալածող Դուսերը. կապտող ուքաղը կ'ըսէր արդէն թէ « հայ հասարակութեան շատն համար Հայ իկեղեցւոյ վարչութիւնը պիտի բաժնանէն ռուս կոստվարութիւնը » աննելով զայն հայ կղերին ձեռքէն որ ապկար է » Ասորը դէմ ազգովին բողբոքենք. բողբոքին յաղթական

արդիւնք ունեցաւ. ու չիմայ մենք իսկ կ'ընենք ինչ որ ձարականութիւնը կ'ըսէր երէկ . . . Դուստանոց եկեղեցական գարդեգական վարչութեան գլուխը դնել ազատական, կարող եւ ձեռներեց անձին աշխարհական թէ կղերական, ստիկա անբարեկաւ է, ոչ ոք կը վրձի արջ մասին. եւ պէտք էր ատոր նպատակին Դաշնակցականները. Պատականը հասարակութիւնը, կղերականներն ու հարուստները ամբողջովին մէկդի ձգել իբրին միասնակար տարր մը, բանտոր յեղափոխականները ազգին գլուխը դնել իբր գերազանց տարր ազգին, ազգաշնաւ ընթացք մըն է՝ այնպիսի պահու մը եւր ազգին բոլոր ազնիւ ուժերը՝ ինչ զատակարգի ալ պատկանին « ազգային » զգացման շուրջ պէտք էր միացած ըլլային առաւել քան երբեք :

Այս բոլոր խառնաշփոթութեան մէջ — ինչպէս նախորդ ուսմանակութեամբս ըսի առդէն, — Դաշնակցականները չէ միայն եւ անոնք չէ ամենէն աւելի որ մեղադրելի կը գտնեմ. Դաշնակցութիւնը, կողկասի վերջին պայքարներուն մէջ՝ մեծ ուժի եւ հեղինակութեան տիրացած, չունենալով իր դուռը՝ հեռատես ու պաշարներութեամբ զատող պիտի մը, իր ուժը կը թափէ կոր ամէն տեղ, նոյն իսկ հոս ուր իր տեղը չէ . Բուն յանցանքը հասարակութեան միւս անդերունն է որ չեն կազմակերպուած ցարդ եւ այդ համայնապիւս ուժը հակակշռող ուժ մը չեն գոյացուցած. Եթէ կողկասի այն Հայերը որ այժմ կը գտնուենք Դաշնակցութեան « արեւմտիկ » ձէն, տարին իր առաջ նպատակած ըլլային « Հայկական Միութեան » հիմնարկութեան, այժմ այդ մարմինը ուժեղ ու կազմակերպուած կարող էր ոչ միայն ուղղակի օգտակար ըլլալ, այլ եւ ստիպել իր գոյութեան իսկ որ Դաշնակցականները « ազգային » յեղափոխական գործունէութենէ զուրս չըլլէին եւ իշխանութիւնը Դաշնակցութեան տուն չըլլէին, Հաւանական է որ Դաշնակցականներու ծայրաշեղութիւնները այժմ պիտի մղեն հասարակութեան ցեղով տարրերը՝ ռուսաւայ համայնական հասարակարկութիւնը եւ կանոնաւոր յոսովորութիւնը վերահաստատելու անհրաժեշտ եւ զող այդ մարմինը ամրակառող կանխելու :

* * *

Մշակի Յուլիս 21ի թիւէն կ'իմանամ որ Պագուտի այն խումբը որ ամիսներ առաջ մոտաբուրութիւն յայտնած էր « Բազուի Հայկական Միութիւն » մը չիմնելու, այժմ արդէն չիմնելու է զայն եւ կանոնաւորութեան վաւերացումն արդէն ստացել է Բազուի ժամանակաւոր գննեւբաւանագրապետէն : Այս Միութեան ծրագիրը՝ ըստ իր կանոնադրութեան, զոր հրատարակած է Մշակը .

Միութեան նպատակն է

1) Բազուի նախնայի հայ ժողովրդի կուլտուրական եւ անուետական առաջադիմութեան դարկ տալու դիւտարութեամբ, բացառապէս խաղաղ եւ օրինական միջոցներով, հիմնվում է սոյն ընկերութիւնը, որ կոչվում է Բազուի հայոց կուլտուրական միութիւն:

Նկատ. 1՝ Միութեան գործունէութեան առարկէր գլխաւորապէս Բազուի նախնայն է, բայց եմէ հնարաւորութիւն եղաւ. Միութիւնը իրաւունք ունի գործելու նաեւ Անգլիոյ կովկասի հարեւան նախնայներում:

Նկատ. 2՝ Միութեան կենտրոնն համարվում է Բազուի:

Նկատ. 3՝ Տնտեսական եւ կուլտուրական առաջադիմութեան՝ գաղափարի տակ պէտք է հասկանալ՝

ա՝ Բանալ սկզբնական. հանրակրթական եւ մասնագիտական դպրոցների եւ կանտուներէ արդէն գոյութիւն ունեցողները, բաւալ մանկական պարտէզներ, հոգ տանել ձրի, ընդհանուր գրագիտութիւն տարածելուն, կիրակնորեայ դպրոցների, գրոցների, դասախօսութիւնների, հանրամատենի կուրսերի, շաբաթական դպրոցների եւ սոյնաման յուսարութեան նպաստող հիմնարկութիւնների համար: Ընդարձակել եւ կանտուներէ գրադարանական գործը քաղաքներում. հիմնել մշտական եւ շաբաթական գրադարաններ եւ կուրսեր դաստիարակչութիւնների, դպեալների եւ ծծմայրերի համար:

բ Ընդարձակել եւ կանտուներէ ինքնուրոյն եւ Խորգմանական հրատարակչական գործը: Դասագրքերի հրատարակել: Հիմնել լրագրիներ, ամսականներ, օրաց միջոցով ընդհանր պնել Միութեան գաղափարը:

Հոգ տանել հայ լեզուն անարատ պահպանել եւ ծաղկեցնել: Գազնել եւ հրատարակել էնցիկլոպեդիական, ընդհանուր եւ մասնագիտական բառարաններ:

գ՝ Ընդարձակել եւ կանտուներէ հայ բեմական գործը, կազմակերպել դրամատիքական կուրսեր, մշտական եւ տարածական խմբեր, ինքնուրոյն եւ Խորգմանական եւ տարածական երկերի գրադարաններ, կառուցանել եւ տարածական շէնքեր, նպաստել երիտասարդ ուժերի կատարելագործութեանը:

դ Բարեւոյն գիւղական հողային հարցերը մեխորացիւ. կալուածատէրերի եւ գիւղացիների հողային առեւտրի օժանդակել: Վերջիններիս արժան կրեւիր քանակ: Հիմնել օրինակելի ֆերմատեր, փորձնական դաշտային աշխատանքներ: Միջնորդել գիւղացիների համար գիւղատնտեսական գործիքներ, կենդանիներ եւ հացաբրտիկներ առնել: Նըպաստել գիւղական միջնորդներ ծախելուն, ամայի գաշտեր ուղարկելուն, կազմակերպել գրոցներ, դասախօսութիւններ եւայն:

ե՝ Ուսումնասիրել հայկական գիւրարուեստը, ժողովրդական երաժշտութիւնը, պիւցազներգութիւնը, հին օրատարակութիւնը եւ նրա բնկորները եւայն: Բացառապէս իրաւունք ունի գործելու նաեւ Անգլիոյ կովկասի հարեւան նախնայներում:

Եւայն իրաւունք ունի գործելու նաեւ Անգլիոյ կովկասի հարեւան նախնայներում: Բացառապէս իրաւունք ունի գործելու նաեւ Անգլիոյ կովկասի հարեւան նախնայներում:

զ Հոգ տանել ժողովրդի հիգիւքական կրթութեան. հիմնելով մարմնամարզական ընկերութիւններ, ազատ հրդեհայէջ խմբեր, առողջապահիկ խաղեր, բժշկական օգնութիւն հասցնել ժողովրդին: Հոգ տանել առողջապահութեան եւ ֆելդշերական կուրսերի համար:

է Հայկական ընծայիկ կեանքի յարուցած խնդիրների յարակցել, մշակելով սկզբունքներ Միութեան մեծամասնութեան տեսակետով: Բարոյշ մեր Էպի հորեւան ազգերը սենեսայիք յարաբերութիւնը: Ձեռնարկել ընտրողական ագիտացիայի, Բազուի հայ ժողովրդի կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկելու պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւնները:

Դաշնակցականներէն ունի որ « ազգասէր » եւ իրականապէս, բնական պիտի գտնուի եւ գոյ պիտի ըլլան տեսնելով այսպիսի մարմնայ մը առեւտրը: Միայնակ մնացած ու միայնեան տիրապետող կուսակցութիւն մը, ինչքան ալ ազգի մզուտները առաջնորդուած ըլլայ, տախտիկի կերպով՝ հակադրութեան եւ վերահսկողութեան մը պակասն՝ գլուխը կը կորսնցնէ: եւ կը նետուի ծայրայեղութեանը մէջ: Գ. Զարարեան առաջին պիտի լլայ, վտան եմ, առիթս բերանելու: Ասոր ապագայը առաւարդն իսկ այլ ազնիւ ընդհանրով գործնեց Փարիզի եւ Գաիթի շահակական Միութիւնը» ներսու հաստատման հանգիւղ. համակրութեամբ ողջունելու դրանք, եւ իր մասնական ցնաղաւտութիւններն ալ առեւց ծրագրին մասին ոչինչ ունիլ չարական: Պատիւնի Դաշնակցական օրական շարիւնին ալ կը թուի՝ այդ առթիւ՝ ողջմուտութեան վերնագրատը բարձրացած ըլլայ: « Հայկական Միութիւններն » Իրեւան մասին առ ինչ որ կը գրէ Հայրենիք (հ. օրոտ):

Այլ Միութիւնները, թարիզի, Բազուի եւ Գաիթի ընդհանուր առեւտը, առաջադրած են աշխատիլ հայ ցեղին գոյութիւնը պահպանելու, զարգաց եւու անոր կոր մը օրինական ձամբաներով — բարով թող լին: Սրտանը կը շորհաւորենք անոնց երեսունը:

Եմէ յեղափոխական բարձրացումը է կուրսը դրոյն եւ Խմանքին դէմ ելած է Հայուն գոյութիւնը գէնըով պաշտպանելու, քսել չէ որ չի հասկնար նաեւ կարեւորութիւնը անոնց, որոյք իրեն հին չեն, բայց ետ մնալով պարապ չեն մնար, տուչը կը պահեն, վիրաւորները կը խնանեն, որբերը կը ապրիները կը պաշտպարեն, մանուկները կը կրթեն, մէկ խոսքով կը « պահպանեն » եղածը: Աշխատանքի այդ բաժանումը շատոնց է որ իրագործուած ըլլաւ: Էր մեր մէջ: Ինչ գործ ունի յեղափոխականը կրնաիրաց, որբանմա, գրադարան եւայն հիմնելու եւ պահելու: Եւայն մէջ: եւ սակայն ո՛վ կրնայ

ուրանալ որ նորէն յեղափոխականներն են որ մեծ մասով այդ բոլոր պարտականութիւններու նիւթական ու բարդական բեռին տակ կըլած են՝ մինչև այսօր :

Ժամանակն է որ մեր բարեկեցիկ դասակարգն ալ իր բաժինը բերէ հայ գոյութեան կուլին — եւ եկէ՛ք այդ Միութիւնները պիտի յաջողին գէշէ չայտնանան ցարդ անտարբեր ու անգուտ ալ՝ մասը լծել հանրային գործին — մեծ բեռ մը թեթեւեցուցած պիտի ըլլան յեղափոխականներու ուսէն :

Պաշտպանողականներուն կազմակերպելը չի կրնար վնասել յեղափոխական գործին . ընդհակառակը , յեղափոխականները պիտի կընան ամփոփուելով ալն ատեն իրենց դրօշին շուրջը՝ աւելի ուժգնորէն մղելու համար իրենց դատը :

Պաշտպանողականներուն համար. հայ կեանքի արդի կացութեան մէջ , հակադեմոփոխական յայտագիր մը անկնարկն է . ալըպիսի փորձ մը անոնց կողմէն՝ իրենց «բացառումին» միակ կընայ առաջնորդել . միւս կողմէ «փութացնելով» միաձոյլ միաբանութիւնը յեղափոխական բանակին :

Մենք կ'ողջունենք հայ պաշտպանողականներուն երեւումը իրենց նոր երեւոյթը հայ ցեղին կենսունակութեամբ :

Երանի՜ թէ այս ողջմտութեան հովը Ֆիլիպէնէն ու Պոսթոնէն յաջորդ թեւել մինչև Կովկաս եւ անտեղի Դանիակցական չըջանականութեան մէջ ալ տարածուի , լիքն զին հոն փրուող խառնեմաղանձ ու ալքթաթորական ձգգուն մեծերուն որ մերթ մինչև մարդասպանութիւն յառաջ կ'երթան (1) , դարձնել Ինչնակցութիւնը իր բուն նպատակին , մտարել անկից «հակադարձ» ֆառաշիւտութիւնը բնկեր վարական աղանդաւորութիւնը . զայն բնել գործը մը յատակ եւ զօրել «հայկական դատին» եւ միայն անոր նուիրուած . « Հայկական Միութիւն » ներուն զերն է բնել մնացեալը . եւ ի՞նչ փոթիլ որ այդ Միութիւնները կ'ըրչին « պահպանողական » . այս պահուս «պահպանողական» ըլլալ՝ Հայուն մը համար՝ պէտք է նշանակէ (ինչպէս Հայրենիքն ալ կ'ըրէ) պահպանել ազգին ցոյցներն , եւ « յեղափոխական » քանդել հայ ազգին վրայ ծանրացող թուրք բռնապետութեան լուծը . երկու բառերը նոյն նպատակին ձգողը երկու գուգանձեական եւ լրացուցիչ գործունէութիւններ կը յատկանշեն :

Անանիայի վերջին թիւին մէջ՝ քանի մը տողով փափաք կը յայտնէի որ Փարիզի , Գա-

(1) Այս վերջին (—) ամուսնի մէջ , Դանիակցականները 10—20 Հնչակեան են մտնած Գովկաս ու Փարսկաստան (որոնց մէջ նաև՝ Գալիցիոյ Սերբորիւմը . . .) :

հիբէի եւ Բագուի Հայկական Միութիւնները միանալ իրարու . կամ գէթ գործակցին , եզրպետսի Ազատ Բեմը այդ տողերուս մէջ կը տեսնէ անօրինակ հակառութիւն մը , եւ անկարող կը զգայ ինքզինքը հակնալու թէ « ինչպէս երկուստարմագծօրէն հակառակ ընկերութիւններ կըրնան միանալ կամ գործակցիլ » (1) . Ինքի վերաբերուած այդ հակառութիւնը բոլորովին երեւակայական է . Գահիրէի Հայկ . Բարեգ . Ընդհ . Միութեան կանոնադրին մէջ երեւոյթ միապետական , ամբողջական ոգին նկատուել համար Ազատ Բեմին չեմ ապաստ , բայց կանոնագրութեան մը տասիկ վրայ հիմնուելով ամբողջ ձեռնարկ մը չեմ դատապարտեր ես . Հնչակեանները Տանկաստանի մէջ տարիներով « ազգասիրական » գործունէութիւն մը ունեցած են , հակառակ որ իրենց կանոնագրութիւնը « ընկերակրական » սկզբունքներու վրայ հիմնուած էր . Գահիրէի Հայկ . Բարեգ . Միութիւնն ու Փարիզի Հայկական Միութիւնը երեքը « արաւմագծօրէն հակառակ » ընկերութիւններ չեն , երկուքն ալ միեւնոյն նպատակն ունին , Հայ ազգին նիւթական ու բարոյական զօրացումին նպատակը . — Գահիրէի Միութիւնը աւելի սեղմ ու սահմանափակ ծրագրով (2) , Փարիզի Միութիւնը՝ աւելի բազմատարր ծրագրով :

Դառնալով Հայկ . Միութիւններուն միացման կամ գործակցութեան հարցին , ես զայդ անձնապէս ցանկալի եւ կարելի կը նկատեմ , եւ ինձմէ առաջ՝ արդէն Պ . Զարգարեան միւսնոյն ցանկութիւնը յայտնած էր Ռազմիկին մէջ , Այժմ ինքնուրոյն կազմով գոյութիւն ստանալէ եւ առանձին գործունէութիւն մը սկսելէ յետոյ , անմիջական միացուել անկարելի է , բայց գործակցութիւնը շատ կարելի . Հայկ . Միութիւններ , կարող են իրարու հետ մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլալ , խորհրդակցել իրա-

(1) Միեւնոյն Թերթին մէջ կը գտնեմ « Ամատունի » ի յօդուած մը , որով աւելորդ կը նկատեմ զարդիլ . այդ յօդուածը յատկօրէն կ'ապացուցանէ թէ այդ պարունի մտաւոր պնդումները կը հաստատու իր բարոյական փորհարումները :

(2) Գահիրէի Հայկ . Բարեգ . Ընդհ . Միութեան նպատակն է՝ « Արեւելի Հայ ժողովրդեան մտաւոր եւ բարոյական զարգացմանը նպատակը , անոնց նիւթական կայութիւնը բարեթելու օժանդակել եւ այս արդիւնքը յառաջ բերող ու է հաստատարութիւն քաջալերել » :

րութեան հարցերու մասին, օգնել իրարու ի հարկին, տեսակ մը աշխատութեան բաժանում կատարել մէջերնին եւ համարաչափէն գործել, իսկ, 2—3 տարի յետոյ, կարելի է ընդհանուր ժողով մը գումարել, որուն մասնակցին բոլոր Հայկ. Սիւրբիւններուն պատգամաւորները, եւ ուր միացման խնդիրը լուրջ քննութեան առնուի կամ գործակցութեան պայմաններն ու ձեւը որոշապէս կանոնադրուին:

Ասիկա իմ անձնական ցանկութիւնս է, — ինչպէս՝ միեւնոյն ատեն՝ իմ նշմարման բուն ուսնկեղծ ցանկութիւնս է տեսնել՝ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց « ազգասէր » տարրերը միացած, կամ համարաչափ գործունէութեան մը համար եղբայրաբար համաձայնած, իսկ մեր սօցիալիստները զատուած, ուրոյն ու զուտ բանասիրական կուսակցութեան մը մէջ ամփոփուած: Հայ յեղափոխական զորացումը՝ յեղափոխական բանակին մէջ տիրող պատակաւորութիւնն ու խառնաշփոթութեան բարձուելէ կախուած է: Ահա՛ անհրաժեշտ եւ ստիպողական գործ մը, որ կրնայ մէկ ամսուան մէջ կատարուած իրողութիւն մը դառնալ, եթէ կարգ մը պարագայինսր կկոխեն:

Քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը կը շարունակէ խառնաշփոթութեան մէջ ծխալ. բայց այդ քառսին մէջ մեծ բաներ կը պատրաստուին, ու կը հասունանան. միջազգային ամենախոշոր հարցերը դէպ ի վերջնական լուծում մը կը վազեն գահավէժ:

Զարը լուծող Տուման, որովհետեւ ան չուզաւ հլու Տուման զոր կը քանկար կառավարութիւնը: Լուծելու փափաքը շատոնց ի վեր կար կառավարութեան մօտ, բայց Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կառավարութեանց պնդումը Տումանին պահպանման համար, եւ Տումանին տիրական տարրին՝ « Քառ » կուսակցութեան՝ այնքան խոհմ որքան կորովի ընթացքը, արգելք եղան այդ փափաքին իրագործման: Կառավարութիւնը օգտակար. վերջ ի վերջոյ այն պատրուակէն զոր Տուման՝ զգրադպարար՝ տուաւ ազգին ուղղուել ու կառավարութիւնը իր արգելք ու երկրին զէմ դառնալն ամբաստանող « մանիֆէստ » մը արձակելու որոշմամբ. այդ

արարքը աւելի յեղափոխական էր քան խորհրդարանական. այդ ընելէ յետոյ՝ արդէն Տումանին անդամներն իսկ պարտաւոր էին ձգել Տուման, յեղափոխութեան գլուխն անցնել, « Քառ » ներք զգացին գործուած սխալը, փութացին « մանիֆէստ »-ին ձեւը փոխել, մեղաւորներ, պարզ քննադատութեան երեսոյթը տալ անոր. այդ ալ ակարգութեան նշան մըն էր՝ ճայքայեղ յանգումութիւնէ մը յետոյ. կառավարութիւնը օգտակար թաքթիքի այդ կրկին սխալէն եւ լուծող Տուման՝ իբրեւ օրինաւոր մարմին մը: Բայց Տումանին լուծումն միակ պատճառն այդ չէ եղած. մուկին մէջ անցած են կարեւոր իրողութիւններ որ յանգած են այդ արշման Տումանի լուծումն առաջ՝ անգլո-թուրքանկցութիւնները, Ֆրանսայի միջնորդութեամբ եւ համաձայնութեամբ, շատ լաւ ընթացքի մէջ էին. միջազգային շատ մը հարցերու հետ: Արեւելեան հորը կը գրաւէր այդ բանակցութեանց մէջ ամենակարեւոր տեղը. (պիւստաւորապէս Մակեդոնիոյ խնդիր, Պոսոյ խնդիր, Արաբիոյ խնդիր, Պարսից ծոցի խնդիր եւ Պաղտատի երկաթուղիի խնդիր). Ռուս կառավարութիւնը մեծ դիրքութիւն ցոյց կուտար համաձայնելու « Վիլնիւ » ստատիկ զգոյն էր իրերու այդ ընթացքին, որ ամենաէական հորքեր կը լուծուէին՝ ստանց իր հասնութեան. անգլիական հաստատման այլը ռուսական հաստատման հետ: Կառավարութեան ակնկրել նշանը պիտի ըլլար « Վիլնիւ » փութաց իր բոլոր ազգացութիւնը բանակցելու մեծ-գլուխներու խմբակին վրայ, որովհետեւ արդէն իսկ տարիք կը փութէին իրենց համար վտանգաւոր թուող Տումանի փակելու, եւ Տումանի « մանիֆէստ »-ին հարցն ալ ինչդ վրայ գալով՝ մեծ-գլուխները բանապատեցին Զարը լուծել Տուման: Անգլիա իմանալով որ Տուման պիտի լուծուէր, որովհետեւ յետագիւն նաւատորմին այլը, որովհետեւ Անգլիա, ինչպէս եւ Ֆրանսա, Արեւելքի խնդիրներու մասին Ռուսիոյ հետ բանակցութիւնները չարտնադրուէն համար, պայման դրած են սահմանադրական լիբերտին պահպանումը. բանակցութիւնները ընդհատուեցան (1):

(1) Այս տեղեկութիւնները ինծի հաղորդած են բազմիկ եւրոպացի անձնատուներն մը կողմէ:

Իր կարճատև գոյութեան մէջ, այդ Տու-
ման կատարեց զիւր մը պատուաւոր ու օգտա-
կար, մէկ կողմէն ունենալով ծայրայեղների որ-
սմէն իսն մէկ օրուան մէջ կը պահանջէին իր-
մէ, եւ միւս կողմէ՝ կատաւարութիւնը որ ու-
շինչ կուտար, Տուման հրաշք չէր կրնար գոր-
ծել անշուշտ, բայց ան արիարար պաշտպաննի՝
ընդդէմ կատաւարութեան՝ ժողովրդեան իրա-
ւունքները, պահանջեց ինչ որ անհրաժեշտ է
եւ անմիջականօրէն գործադրելի, խաղաղակեց
կատաւարութիւնը եւ անոր խաղաղաւորութիւնն
ու ակաբութիւնը բացայայտ երևան հանեց,
ամօրոյ Քաղաքակիրթ աշխարհին յարգանքն ու
հիացոյ մը գրաւեց՝ ապացուցանելով ինչ աւել
ժողովուրդը լիովին ունի բոլոր ուժերը սահ-
մանադրական երկիր մը ըլլալու համար, եւ
պիտի յաղթանակէր անշուշտ («քառ» ներքով
նախարարութիւն մը կ'աղմուլու զաղախարար մօտ
էր իրականանալու) երբ Վիկտորի եւ մեծ-գութ-
սերուն դաւը ջախջախեց զայն։ Զախջախումը
ժամանակաւոր է։ Պարզ միջնաբերդ մը բռն
վերածնութեան տառաքին մէջ։ Միջնաբերդ մը որ
իեղուն պիտի ըլլայ արեւելք, աղէտներով, մը-
թութեամբ, բայց որ պիտի յանգի զարձակու-
մաննափոխութեան, աղետակալութեան յաղ-
թանակին։ Կատաւարութիւնը ստիպուած է նու-
րէն դուստրել Տուման. եւ յառաջիկայ Տուման
պիտի պարտենակէ թերեւս աւելի մեծ թաւով
ծայրայեղներ, ու միշտ՝ «քառ» ներքու տի-
րակաւ տարըն, որ վերջ ի վերջոյ կ'առաւա-
րուի իսն պիտի անցնի, եւ պիտի կ'առաւ-
ցանէ նոր Ռուսիան։

Ապահովով ատոր, էտուարը թագաւորը
գնաց տեսակցել Վիկտորին հետ։ Անգլիացիք
ամենէն գործնական ժողովուրդն են աշխարհիս
Ռեզնէ յետոյ դորձերին տաւնց Գերմանիոյ
կարգադրել, երբ իր անանն որ Վիկտոր բաւա-
կան ու ժող ի արգելք ըլլաւու համար, կ'երթան
վիկտորին կը մօտենան, անոր հետ ալ համա-
ձայնելու։ Գերմանիոյ հանդիպումը պարզ քա-
ղաքավարական տեսակցութիւնն մը աւելին ե-
ղ թ է։ Երկու վեհապետները, ինչպէս եւ Գեր-
մանիոյ արտաքին գործող նախարարը եւ Պեր-
լին անգլիական զեւպանը, երկարօրէն խօ-
սակցած են։ — Եւ իրենց խօսակցութեան միջ-
նաբերդ հիւսիս Վիկտորի հարցը, եւ

Պաղատաթի երկաթուղիին խնդիրը մասնաւորա-
պէս։ Գերմանիա կ'ուզէ իր Պաղատաթի երկա-
թուղիի ծրագիրը ի կատար հանել։ միայնակ՝
զայն աւտարուելու շափ դրամ չի կրնար գտնել,
պէտք ունի անգլիական եւ ֆրանսական դաւ-
մական աջակցութեան. ստեղծ զատ՝ Անգլիոյ,
Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի դիւանագիտութեանց
հասանութիւնը անհրաժեշտ է ծրագրին ամրոգ-
ջական իրականացման համար։ Երբ, Անգլիա,
Ռուսիա եւ Ֆրանսա հակառակած էին, կամ
տաւջարակած էին պայմաններ զոր Գերմանիա
չէր ընդունած։ Հաւանական կը կարծուի որ
Գերմանիոյ մէջ անգլի-գերման համաձայնու-
թեան մը հիմը դրուած ըլլայ։ այդ համաձայնու-
թեան յետոյ՝ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի հետ հա-
մաձայնութիւնը աւելի զիւրին է։ — Ռուսիա
այժմ ակար ըլլալով եւ Ֆրանսա արգէն իսկ
Անգլիոյ հետ համաձայնած։ Հաւանական է որ
Պաղատաթի երկաթուղիոյ հարցին հետ՝ Մակե-
դոնական խնդիրն ալ վէճի դրուած ըլլայ Գերմ-
անիոյ մէջ, իսկ հայկական հարցը հաւանական
չէ որ նկատի առնուած ըլլայ։ Հայկական հարցը
(այսինքն վեց նահանգներու հարցը) առ այժմ
եւրոպայի աշխարհ մեծ Հայաստանին անցնելով
Պաղատաթի երկաթուղիին կողմէն երկաթու-
ղիին հարցն է միայն։ Եւ այդ գիծն ալ Ռուսիոյ
տուած ըլլալով ամենուն հաւանութեամբ, այդ
հարցը գրեթէ լուծուած կը նկատուի հիմակու-
հիմայ։ աւելին ուզելու կամ ընելու մտածող
չիմ կարծեր որ ըլլայ այս պահուս եւրոպայի
մէջ։ Այն անձնաւորութիւնը, որ իրենց հաղոր-
գեց տեսելու թիւնները զոր վերին յիշեցի, սա
պատասխանը տուաւ ինծի երբ հարցուցի իրեն
թէ Արեւելքի վերաբերեալ միջազգային այս
բաժնացութեանց մէջ՝ Հայաստանի հարցը նկա-
տողութեան առնուած էր. «Այժմ, մեծ խնդիրը
Պաղատաթի երկաթուղիին է. երբ այդ մասին
ընդհանուր համաձայնութիւն ըլլայ եւ երկա-
թուղին շինուի իր ամբողջութեամբ, Հայերն
են որ անկէջ ամենէն աւելի պիտի օգտուին.
եւրոպական վաճառականութեան ամենէն ու-
ժեղ ու ճոխ ուղեգիծներէն մին պիտի ըլլայ
ան, պիտի անցնի Փոքր-Հայքէն եւ Եփրատ-
էն, ու Հայերն են որ եւրոպական առեւտու-
րին լաւագոյն միջնորդները պիտի ըլլան այդ
երկիրներուն մէջ. ու շատ աւելի չափն ունե-

նալով հոն, Եւրոպան աւելի ուշադրութեամբ եւ կորովով պիտի հսկէ երկրին մէջ կարող ու արդարութիւնն հաստատելու, եւ աւելի պիտի պաշտպանէ Հայերը՝ որոնց պէտք ունի: Առայժմ, աւելին կարելի չէ յուսալ: Մեծ Հայաստանի հարցը այժմ հնար չկայ լուծելու: Նախ՝ Մակեդոնիոյ հարցը պէտք է լուծուի: Ստիկա ըսողը անկեղծ հայտարար մըն է . . .

Այս խօսքերով պարզուած հոռուպատկերը անհախորժ չէ, բայց ոչինչ ունի մեզ խանդավառող, Պազտատի երկաթուղիին կառուցումը կրնայ երկրին մէջ հանգստութիւն, բարօրութիւն, ապահովութիւն, կարգ հաստատելուն նպաստել, եւ հայ բնակչութեանց ալ նրբա՛նքն եւ մուսուլման վերականգման օգնել որոշ չափով մը: Բայց մեր ազգային իտեալին լրակատար գոհացում չի տար. ազգին կացութիւնը կը մնայ միշտ անորոշ, Թուրքին եւ Եւրոպացւոյն քմահաճոյքն կախուած: Թէ ի՞նչ ձեւով ձեւով պիտի լուծուի Մեծ Հայաստանի հարցը եւ ե՞րբ, ոչ ոք կարող է գոչակել: Եայտնի է որ Ռուսոյ պիտի լսանա՞նք մեծագոյն գերը այդ լուծման մէջ. բայց ի՞նչ ձեւով, ոռուսական դրամով, կամ պարզապէս ոռուսական վերին պաշտպա՛նութիւն մը իր երկաթուղիին ապահովութեանը հսկելու պատրուակով, — չենք գիտեր: Սա յայտնի է որ՝ ցորքան Ռուսոյ ներքին վերանորոգման հարցը վերջնական հաստատուն լուծման մը չ'անգի եւ երկիրը քնախանձ կանքով մը վերստին սարկել չսկսի, Թրքական Հայաստանի խնդիրը լուրջ նկատողութեան չ'արժանաւորելու հետեւին կողմնակի կողմնէն, որովհետեւ Ռուսն ի վիճակի չէ անով վճռականորէն քրաղելու, իսկ Եւրոպայի ո եւ է տէրութիւն մտքէն իսկ չ'անցըներ զայն առանց Ռուսին լուծելու: Միւս կողմէն Պազտատի երկաթուղիին մէջ ճեղքին (Տաւրուսէն վար մինչեւ Ալիքանտարէթ) երկաթուղի եւ ասով Գերմանիոյ մօտաւոր ապագայի մը մէջ տիրապետութեան սարածումը այդ կողմերը, մտածել տուող, վրդովեցուցիչ ու մեզ արտաբա՛նու ստիպող հանգամանք մըն է:

Այս ամենուն վրայ կուգայ աւելնալ Սուլթանին մօտաւոր մահուան հարցը: Այս անգամ, ա'լ լրջօրէն կրնանք հաւատալ այդ մօտալուտութեանը: Գահաւոր մըն է Սուլթանին

ունեցած հիւանդութիւնը, չառ յառաջատած (Տը. Պերկման վերաբուժական գործողութիւն մը այլ եւս անհնար նկատած է՝ նոյն իսկ եթէ Սուլթանը հաւանի): չառ մօտէն տեղեկութիւն ունեցող անձեր կը հաւատան որ Հրէ-չին կեանքը առ առաւելն մինչեւ տարի մը կրնայ տեւել: Գերմանիա ցարդ կ'ուզէր Համբարին իբր յաջորդ Պերման-էտ-Տիւն դնել գահուն վրայ՝ ինչ որ Համբարին ալ բաղձանքն է, եւ ինչ որ պահպանումը պիտի ըլլար Երւտըղի արդի աւազակախումբին եւ շարունակութիւնը Համբարին քաղաքականութեան. բայց Անդլիա եւ Ֆրանսա, ինչպէս եւ Թուրք ժողովուրդը, եւ Թուրք օրէնքը, Ռէշատի կողմն են: Այժմ, եթէ Գերմանիա համաձայնութեան եկած է Անդլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ, հաւանական է է որ Պերման-էտ-Տիւնի գահակալութիւնը չուրն ինչայ, եւ Ռէշատը բարձրանայ գահ, Ռէշատ խոստացած է երիտասարդ Թուրքերուն՝ Սահմանադրութիւնը վերահաստատել: Ի՞նչքան առաւոր ու ի՞նչքան անկեղծ պիտի ըլլայ այդ վերանորոգումը ուսմանադրութիւնը, որ դարձեալ շնորհուած բան մը պիտի ըլլայ եւ ոչ թէ ժողովուրդին կամքով եւ ուսմով հիմնուած: (Ի՞նչ տարբերութիւն Պարսիկներուն եւ Թուրքերուն միջեւ. քաղաքականութեան չառ աւելի սկար ըլլալով հանգիւժ քան Թուրքը, պարսիկ ժողովուրդը անա այս օրերս իսկ արիւթաբողբ էլաւ, սահմանադրութիւն պահանջեց ու խեց զայն, սրով եւ պիտի գիտնայ զայն պահպանել եւ ընդլայնել հեազեանէ, մինչդեռ Թուրք ազատականները յերանարաց Համբար մահուանը կը սպասեն իրենց Սահմանադրութիւնը վերահաստատուած տեսնելու համար: . . .) Ինչ ալ ըլլայ, մենք պէտք է պատրաստուինք այդ պահանջականութեան հանդէպ մեր բուն իրէ գիրքին:

Թուրք ժողովուրդը կարգապահ, իր տէրերուն հըռ հնազանդող տարի մըն է. եթէ եւրոպական տէրութիւններէն ոմանք անպիցին Սուլթան Ռէշատին եւ Թուրք ազատականներուն, թերեւս յարաբերական վերանորոգութեան շրջան մը բացուի Օսմանեան պետութեան համար: Բայց մենք Թուրք չենք, Հայ ենք: Ի՞նչ պիտի չահինք՝ իբր Հայ «սղպ» այդ իրենքիմի փոփոխութիւնէն: Փոք Արմենիայի վեր-

ջին թիւին մէջ հրատարակած իր պատուական մէկ յօդուածով, գնահատելէ յետոյ իշխան Սաւադէտի տրին առ լորտ կըլէ ուղղած նոր մէկ նա՝ ժակը՝ համարմանականութիւնը պահարակող, Գիշար « վաղուան կառավարութեան գլուխն անցնելը մարդոց » կը յիշեցնէ 1901ին Փարիզ գումարուած օսմանցի աղատականներու Համաժողովին մէջ Հայ պատուիրակներուն ըրած որոշ յայտարարութիւնը, եւ կը հարցնէ թէ՛ ի՞նչ պիտի լլլայ վաղուան կառավարութեան գիրքը Հայոց ներկայացուցած պահանջներուն հանդէպ։ Վաղուան կառավարութիւնը պիտի ըմբռնէ՞ թէ Թուրքիոյ շահն իսկ կը պահանջէ լիակատար գոհացում տալ Հայոց՝ անցնելը դարմանելու, իր գոյութեանն իսկ անհրաժեշտ եղող տարր մի իրեն բարեկամ դարձրնալու եւ Խուսիտ յառաջ խաղաղութեան ու եւ պատրուակ չգտնելու համար. եւ եթէ նոյն իսկ ըմբռնէ, քաջութիւնը պիտի ունենայ այդ որոշումը թուրք մուխանդ մեծամանութեան ընդդէմնէլ տալու. Հարցումներ, որոնց հաստատական պատասխան մը տալ գտնուէ, նոյն իսկ անկարելի՞ ծանոթ ըլլալով թուրք մասշնութիւնը. բայց մինք պէտք է պատրաստ ըլլանք ամէն բանի. ամէն կարգի պատահականութեանց հանդէպ մի բռնելիք ընթացքը պէտք է որոշած ըլլանք։

• •

Կառութիւնը շատ յուսատու կողմեր ունի, բայց բարդ է մեծապէս, աւելի բարդ քան երբեք. Ի՞նչ պէտք է ընէ հայ ժողովուրդը, Ի՞նչ պիտի բռնէ մանաւանդ հայ յեղափոխականները, Բոպէն կը պահանջէ կորովի գործունէութիւն՝ անխափան ազգասիրական զգացման վրայ հիմնուած, բազմաձև եւ ճարպիկ ծրարութիւն. որ քննութիւն ունենայ ներկայ պայմաններէն մեծազոյն օգուտը հանելու, Հայ ազգին խելային իրակա՞նցմանը համար, Վերջին արթիւն է թերևս որ կը ներկայանայ Պագոտտի երկաթուղիին հարցին եւրոպական ընդհանուր համաձայնութեամբ լուծուելէն ու երկաթուղիին ամբողջական կառուցուելէն յետոյ՝ ո՞ր անհուսալէս աւելի գըժտուէ, կը լլլայ գործը մնից համար, Աւելի որոշ խօսել այս մասին անպատեն կը համարիմ, Անհրաժեշտ կը նկատեմ որ մեր յեղափոխական

կուսակցութեանց « ազգասէր » տարրերը լրջօրէն խորհրդակցին, ներկայ ժաման մեր դէմ ցցուող ամենակարեւոր հարցերուն մասին յըստակ ու գործնական որոշումներ տան եւ պատրաստեն հայ « ազգասէր » յեղափոխականներու ընդհանուր համարալի գործունէութեան մը ծրարադիր։

6 Սեպտ. 1906

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Այս յօդուածը աւարտելէս յետոյ, յայտնեցան կարգ մը իրողութիւններ որոնք մօտիկ կապ ունին յօդուածիս ինչ ինչ կէտերուն հետ եւ որոնց վրայ բառ մը բռնել հարկաւոր կը համարիմ։

Կեդրոնական ժողովն արդէն սկսած է իր նիստերն էլ միածնայ մէջ, Ոչինչ կարելի է երեւակայել աւելի կատակերգական եւ աւելի սոգեղ. Պատգամաւորներուն 3/10 ր Դաշնակցական են. ուրեմն Դաշնակցական ժողով է այս, եւ ոչ ազգային, Եթէ Դաշնակցականները կ'ուղէին ժողով մ'ընել առասանայոց համարային հարցերու վարչութեան մէջ իրենց մասնակցութիւնն ուղեգիրը պատրաստուելու համար, այդ իրենց իրաւունքն էր. բայց ստոր համար պէտք չկար էլ միածնի երթալու, Այս ժողովը կ'ուղէ « ազգային » հանգամանք տալ իրեն, եւ « կուսակցական » է. իր վճիռները չեն կրնար ամբողջ ազգին, նոյն իսկ ամբողջ առասանայոց համար հեղինակութիւն կազմող, Ինչ որ ամենէն տղղեղն է այդ զէպքին մէջ, տեսնելու է այդ բոլոր անհաւ, կրօնատեղ, սոցիալիսթ պարտները որ կրթման հայ հաւատացեալներուն սրբավայրին մէջ՝ հայ եկեղեցիին դէմ հայհոյել, հայ չլըբը նախատել եւ իրաւաւորել, Աւելի խմբագիրներէն շատ առաջ՝ եւ զազրած եւ կրօնական տոկոսներուն հաւատալէ. ոչ մէկ կրօնք ունիմ բայց ի վեղեղնութեան կրօնքէն. բայց եւ երբէք չեմ զարգած գնահատել « քա՜նաստեղծութիւնը » կրօնական յղացումներուն, եւ երբէք իմաստակութիւնը չեմ կրնար ունենալ մարդ մը լիաստակար նկատելու՝ պարեալպէս որովհետեւ կրօնական է, Չեմ հանդուրժիր որ կղերք բռնապետօրէն տիրապետէ ազգի մը հանաւային կեանքին մէջ, բայց եւ մեր մէջ՝ չեմ տեսած որ հայ կղերք ժողովուրդին վրայ ճշուն ազդեցութիւն մը ունենայ. մեր մէջ՝ կղերք, աւելի, ժողովուրդէն կախում ունի, չի տիր

րեր ժողովրդին վրայ : Կ'մթախեն որ առաս-
հայ հասարակութիւնը ձգտի կառուածներու
մատակարարութիւնը, դպրոցներու վարչու-
թիւնը միմիայն կղերին ձեռքը չժողովու, բայց
չեմ հասկնար որ այդ խորին ամբողջապէս ու-
զէ խել կղերին ձեռքէն՝ աշխարհի բոլորի մը
երբ իրաւաբանորէն անոնք Հայ Եկեղեցւոյն (այ-
սինքն ամբողջ Հայութեան՝ կղերական եւ աշ-
խարհական) կը պատկանին, եւ ոչ լոկ՝ աշխար-
հական Հայութեան (այս բոլորը Պ. Սամսոն Յա-
րութիւնեան շատ լաւ բացատրած է իր ճառին
մէջ) : Ամէն պարագայի մէջ, ես անկարող պի-
տի զգայի զիս՝ կղերին տանը մէջ՝ երթալ կղերը
քարկծեալու : աշխարհի կոպտութիւն մը կայ այդ
ընթացքին մէջ՝ որ կ'ապշիւմ թէ յիշպէս Անա-
րոնեանի պէս զգայուն գրագէտ մը չէ նկատած
ցարգ : Արգէն՝ ամբողջ այս վերջին տարուան մէջ
Անարոնեանի դերքն ինծի անհասկանալի կը թուի.
Անարոնեան այն գրագէտն է որ մինք կը տի-
րենք, որովհետեւ գիտցաւ՝ այս ներկայ եղե-
րական չըմանին մէջ՝ Հայուն ցաւը երգել ըս-
քանչեւ պէտք, — Հայո՛ւն ցաւը, ամբո՛ղջ Հա-
յութեան, եւ ոչ թէ հայ բանւորինը միայն : Իր
խառնուածքն, իր գրականութիւնը, իր զգա-
նութիւնը ոչ մէկ կապ ունին ընկերավարաշա-
նութեան հետ . Արտիւնանի, Նալբանդեանի,
Բաֆֆիի շարունակողն է ինքը, « ազգասէր »
գրագէտն է . Ի՛նչպէս կը հանդուրժէ որ իր ա-
նունով հրատարակուած թերթ մը ազգային դա-
տը տանի ընդիւլ վարականութեան մէջ .
Ի՛նչպէս յանձն կ'առնէ մեղաւորիցիլ այլ աշունու-
փունթ որ ու երկակենցազ գործունէութեան Շատ
ցաւալի կը գտնեմ որ կրցած չըլլայ ետ կեցնել
իր ընկերները այս սխալ քայլէն : Շատ ցաւալի
է մահաւաւոյդ որ իր ընկերները չարաշար գոր-
ծածելով Հայրիկին ժողովրդասիրութիւնը եւ
ազատամտութիւնը, անոր առած կոնգրակին հան-
դէպ ցոյց տուած ըլլան այդքան տմարիլ ընթացք
որ նոյն ինքն Հայրիկը նեղ ու սխալ գրութեան
մը մէջ կը գնէ :

Դառնալով Դաշնակցութեան, ցոյց տալու
համար թէ իր բռնած դիրքը ո՞րքան հակասա-
կան է նոյն իսկ իր երէկուան գործունէութեան
հետ, պիտի իշխեմ որ երկու տարի առաջ, Եւ-
րոպայի վեհապետներուն Հայոց հարցը ներկա-
յացնելու համար Դաշնակցութիւնը անտարբա-

ւոր ընտրեց երկու եկեղեցական, ու հիմադ մի-
եւեռն Դաշնակցութիւնն է որ կ'ուզէ ազգա-
յին գործունէութիւնէն բոլորովին վտարել եկե-
ղեցականները ... Դաշնակցութեան կողմնակա-
ն վարիչները հասարակչութիւններն կրօնըն-
ցուցած կը թուին՝ իրենց ձեռք ձգած մեծ դո-
րութիւնէն զինովցած . իրենց ձգտումն է առա-
յեղափոխականներուն բով աւելի յատկացնալ
եւ ազատամիտ երեւալ . մրցո՛ւմ ինչդիր .
բայց մեր ողորմելի ազգին տնաւոր վիճակին
հանգէպ՝ այդ sporը առնուազն անհարկի է :
Կը կրկնեմ ինչ որ ըսի անցեալ յօդուածում .
կա՛մ Դաշնակցութիւնը պէտք է դառնայ գուտ
ազգասիրական մարմին մը, կա՛մ պէտք է յայտ-
նուպէս ընկերավարական կուսակցութիւն հռչա-
կէ ինքզինքը եւ ձեռք քաշէ ազգային հար-
ցէն : Դաշնակցութեան վարիչները պէտք է
վերջապէս ըմբռնեն թէ ընկերավարականութիւնը
ոչ միայն կապ չունի Հայոց ազգային գասին
հետ, այլ կը վնասէ անոր :

Ան նշանակալից իրողութիւն մը, զոր կը
հրատարակէ Պոսթընի Հայրենիքը .

« Պաքու, Մանթաշեանի գործարանի հայ
բանւորները երաժշտական խումբ կը կազմեն
եւ յատուկ երաժիշտ կը վարեն : Խումբին ա-
նունը կ'որոշեն գնել « Առաջին հայ բանուո-
րական երաժշտական խումբ » . բայց ռաւկա-
կավարական-ընկերավարականները կ'ըրողքեն,
« հայ » բառը հանել պահանջեղով . չեն յայտ-
ղեր, եւ իրենք դուրս կ'ելլեն » : Կարեւոր է ե-
րեւակալել աւելի վատ արարածները քան այդ
լղրճուկները, որ չեն ուզել Հայ կուռիւլ : Այդ
վիժուկները ո՞րտեղէն ինկեր են այս աշխար-
հը : Մայր մը չեն ունեցեր որ Հայու օրօքն եր-
գած ըլլալ իրենց Գլխեմ որ Դաշնակցական չեն
առնեք, եւ թէ դաշնակցական-ընկերավարական-
ները դեռ մինչեւ հոս չեն գայած . բայց Դաշն.
վարիչները թող գիտնան թէ՛ այդ ընթացքով
եթէ Հարուստեան՝ օր մը իրենց կուսակցութեան
բանւորներն ալ կրնան այդ մտայնութեան հա-
նիլ . զատիթափը արագ է . ընկերավարականութիւ-
նը՝ ազգասիրութիւնը ջնջող կամ գէթ զայն տը-
կարացող վարդապետութիւն մըն է . արդ,
մենք՝ Հայերս՝ այս պահուս կը գտնուինք այն-
պիսի բացատրիկ կացութեան մէջ, որ իրաւունք
ունենանք մեղաւորութիւնը տկարացնող ու եւ է

տարրի տարածումը քաջալերելու մեր մէջ ։ Իրաւ է թէ պէտք է աւելցնել որ այդ Պաքուի ցուցանմաներուն ընթացքը՝ ուրիշ ո եւ է ազգի ընկերվարականներուն՝ նոյն իսկ ամենէն մոլեռանդներուն՝ մօտ, կարելի չպիտի ըլլար տեսնել ։ այդ ընթացքը՝ զոր իրենց գերազույն ազատամտութիւն կը կարծեն, զձուձ հայաստեցութիւն է պարզապէս, ստեղծական հոգեբանութեան ազապոյց մըն է ։

Եւ ա՛յս ուրիշ իրողութիւն մը զոր տարօրինակ զուգահեռութեամբ մը Հայրենիքը վերադարձնելու իրենի առնչուպէս վերելը կը իրատարակէ ։ « Փօթիքի մէջ՝ Վրացի ընկերվարականները՝ օգտուելով իրենց զիրքէն, կը ճնշեն հայ բանւորները, զործադուլելու ատեն անոնց բաժին ինկած գումարները կ'իրացնեն, եւ կը ջանան հայ բանւորները հեռացնել ու Վրացի աւանդ անոնց տեղ » ։ Միջոցաւ Վրացուց ընկերվարականներն անգամ կը վարուի ազգասիրութեամբ, եւ այն ալ ծայրայեղութեան տարուած — մեր ընկերվարականները Հայ իսկ կոչուել չեն ուզեր, իսկ ազգային գառին լուծման համար ստեղծուած Դաշնակցութիւնը ընկերվարական կը դառնայ, եւ փոխանակ թուրքին բանապետութեան դէմ մեր բոլոր ուժերը միացնելու, հայ բանւորին ու հայ քաղկիթայեցութիւն, հայ աշխարհականին ու հայ կղերականին միջեւ պայքար կը բանայ . . . Անդրանիկներու եւ Զարգարեաններու պէս անխառնօրէն ազգասէր Դաշնակցականներու պարսկանութիւնըն է վերջ դնել այս ցաւալի կացութեան ուր մասած է Դաշնակցութիւնը ։ Ասանց ատոր, եւ թէ ընկերվարական հոսանքը տարածուի Հայոց մէջ, մեր ազգային գասը կորած է ։ Ու կովկասի համար մասնաւորապէս, ընկերվարականութեան ճարտարութիւնը Հայոց մէջ՝ Հայոց ռուսացման ամենեւնի ապահով ճարտարն է ։

Պաքուի հայ ընկերվարականներուն վարմունքին կը հաւասարի տարօրինակ ընթացքը Պ. Տիգրան Կլմասեանին որ Բաքուի Խորհրդիներն մէջ կը շարունակէ հրատարակել հայկական դատին վնասող յօդուածներ ։ Այդ թերթին վերջին թիւին մէջ՝ ունի յօդուած մը ուր կը յայտարարէ թէ Հայերը իրենց կրօնամուլութեան պատճառով է որ չեն ուզած ցարդ մօտենալ եւ զոր-

ծակցիլ թուրք ազատականներուն, թէ եւրոպական դեւանագիտութեան վրայ յոյս դրած ըլլալին յիսարութիւն է, թէ ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն չկազմելով՝ առանձնաբար գործելէն ոչ մէկ արդիւնք չեն կրնար քաղել, եւ թէ անհրաժեշտ է որ մասնատականներուն հետ միասին պաշտարին՝ երկրին ընդհանուր բարեւորողութիւնը ձեռք բերելու համար. Պ. Կլմասեան, իր գաղափարներուն ճշտութիւնը չհետեւու եւ միանգամայն զինքը « դատաճան » նկատողներուն դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար, կը ինչէ Մուսթի ինքնամաստ մէկ յօդուածը, որ Պ. Լ. Սարգսեան կ'առաջարկէ Հայոց՝ « Եւրոպայի դեւանագիտութեան երեսին չպրտել իր արեւնոտ 61րդ յօդուածը » եւ թուրք ժողովրդեան հետ միացած պաշտարի՝ օտարախոսական հողի վրայ . . . » Այս բոլորը սխալ է հիմնովին. երբեք կրօնամուլութիւնը չէ որ Հայը եւ կեցուցած է թուրք ազատականներուն հետ գործակցելու, այլ իր « ազգային » չափերուն առողջ ըմբռնումը ։ Թուրքը — նոյն իսկ ազատականը — կրօնամուլ է, Հայը կրօնամուլ չէ. եւ արդէն՝ թուրք ռեժիմը երբեք վստահ չէ ներկայացուցած Հայոց կրօնքին, այնպէս որ նոյն իսկ կրօնամուլ եթէ ըլլար Հայը՝ ատոր համար թուրքներու հետ գործակցելէ պիտի չխորհէր ։ Հայը ըբած է այն ինչ որ իրմէ առաջ ուրիշ բաղդակից ժողովուրդներն ըրին ։ Թուրքի համեմատութեանց հարցը կարծուածէն նուազ կարեւոր է, Հայուն իսկալին իրագործումը անկարելիութիւն չէ. Հայոցը օսմանցի ազատականներուն հետ կրնայ անկեղծօրէն եւ ուժգնօրէն գործակցիլ, եթէ օսմանցի ազատականները պարզապէս ընդունին Հայ ինքնավար ռեժիմի մը հաստատման սկզբունքը. այլապէս, թուրքին գործը ըբած կ'ըլլայ իրենց արեւնով իսկ երբ Պ. Սարգսեան կ'ըսէ թէ եւրոպական դեւանագիտութեան երեսին չպրտենք իր 61րդ յօդուածը, կ'ապապուցանէ թէ չիզիտր ինչպէս այդ յօդուածը տեղեկուած է. Եւրոպան չէ որ ինքիմէ յղադած է այդ յօդուածը. Հայութիւնն է որ զայն աղաչելով ուզած է նախ Ռուսին, յետոյ՝ ամբողջ Եւրոպայէն. Պ. Տիգրան փաստերով ապացուցուց որ ներսէն Պատրիարք եթէ գացած չըլլար Սան-Սթեֆանօ, 16րդ յօդուածը

Գոյութիւն պիտի չունենար, ու եթէ հայ պատգամաւորութիւնը Պէրլին գաղաճ չըլլար, հաւանական է որ անգլիական գիւտնադիտութիւնը պիտի բոլորովին ջնջէր 18-րդ դարու, ինչպէս իր եւ Թուրքիոյ փափաքն էր ։ Ուրեմն մեր ձեռքով յորինած ենք այդ յօդուածը, ինչպէս կրնանք ասոր համար մեղադրել Եւրոպան, եւ զայն նկատել անոր երեսին . . . եւ ինչ ըսել է սոցիալիստական չող՝ Տաճկաստանի մէջ. ո՞ւր է Թուրք սոցիալիստը, որպէս զի միանանք անոր հետ — ենթադրելով որ պէտք ըլլար միանայ, ինչո՞ւ յուսահատութեան ճիչեր արձակել՝ որովհետեւ ցարդ Եւրոպան չէ հասած մեղի օգնութեան, ինչո՞ւ զայն հուսահատացնել յաշտութիւն, եւ Թուրք գետազանց դաւաճել Եւրոպային . այդ արհամարհուած Եւրոպան է որ — թէպէտ միշտ ուշ, ու միշտ իր չանբեղն մեղուած —, բայց վերապէս միջամտած ու լուծած է միջի բաղաւկից ազգերու դատը (եւ կարծելու չէ որ անոնց ամենքն ալ Զախճախիչ միծմամտութիւններ կը կազմէին՝ այն պահուէ՞ իրենց երկրին մէջ) ։ Որովհետեւ Եւրոպան ցարդ լրջօրէն չէ միջամտած մեր դատին համար, ասկից չի նետելի թէ ա՛լ վերջնապէս ամէն յոյս կտրելու ենք Եւրոպայէն ։ Կան Եւրոպական պետութիւններ, որոնք ստիպուած են օր մը միջամտել՝ նոյն իսկ իրենց շահերուն բերմամբ ։ Այդ օրը պիտի գայ ։ Փոխանակ եւրոպան մեղադրելու, մենք մեզ մեղադրելու ենք . մենք ենք որ զխաւորապէս յանցաւոր ենք . մեր հարուստները անտարբեր եղած են ազգային դատին . մեր յեղափոխականները պատակտուած, կամ սոցիալականութեան մէջ մոլորած . մենք չենք ըրած այն հզօր ձիւղը, որ զրական հողի վրայ դնէ մեր ազգային իտեալը եւ ոտիպէ Եւրոպան զայն իր միջամտութեամբ նուիրագործել ։

Ազգային քաղաքականութեան մը տարբեր թէզերու գոյութիւնը հասկնալի է. անոնք որ, ինչպէս ասեցով Մամուրեան, հայ ազգային ինքնավար քաղաքական գոյութիւն մը անկախելիութիւն կը համարին եւ Թուրք պետութեան կեանքին կցուած կրօնական համայնքի ձեւով հայ ցեղին պահպանումն ուրիշ ոչինչ կը կարծեն տեսնել գործնական, իրաւունք ունին իրենց թէզը փաստելու եւ պայտապանելու . ես

այդ թէզին համախոհ չեմ . ես կը կարծեմ թէ Ժողովրդի համար նուաստութիւն մըն է, անօթ մըն է իրեն իբր « մտական խեղտ » ընդունել կրօնական համայնքի ձեւով գոյութիւնը. ազգ մը պէտք է ձգտի քաղաքական ինքնութիւն կեանքի, ապա թէ ոչ կը մնայ միշտ սարուկ, եւ կամ՝ կը ձուլուի տիրող տարրին մէջ . Հրեաներն էին ցարդ միակ ցեղը որ չէին ձգտեալ քաղաքական ինքնութիւն կեանքի (այն ալ որովհետեւ՝ իրենց հայրենիքէն դուրս ելած եւ օտար երկիրներ ցրուած ըլլալուն համար՝ անհնար կը նկատէին իրենց հայրենիքին վերականգնումը) . արդ այժմ Հեռաներն իսկ՝ գէթ իրենց ամենէն ազգին մասը՝ հիմնելով Միտակաւորութիւնը՝ կ'աշխատին վերահաստատել իրենց ինքնութիւնը քաղաքական գոյութիւն մը՝ վերակազմուած հայրենիքին մէջ . կարելի չէ՞ ըստ իս՝ որ հայ ցեղը, իր հողին վրայ մնայած, իր լեզուն եւ աւանդութիւնները պահպանած, հրամարի ինքնութիւնը քաղաքական կեանքի իր բնաւունքն ։ Սակայն հակառակ որ համախոհ չեմ ներհակ թէզին, կ'ըմբռնեմ՝ ինչպէս ըսի՝ անոր ջատագովներուն իրաւունքը զայն պայտապանելու ։ Բայց ինչ որ բացարձակապէս անհասկանալի է ինձի համար Պ. Էլմաստանի ընթացքին մէջ, իր այդպիսի յօդուածները ֆրանսիէն լեզուով գրելու եւ Եւրոպական թերթի մը մէջ հրատարակելուն է . քանի որ իր նպատակն է չույց տալ զայդ ճաշ Թրքաց հետ համաձայնութեամբ գործելու գոյութիւնը ըստ իրեն միակ գործնական ճամբան ըլլալը, ինչո՞ւ հայերէն լեզուով չի գրեր եւ հայ թերթի մը մէջ չի հրատարակեր այդպիսի յօդուածներ . իր յօդուածը, Ղուրխիի մէջ հրատարակուած, ուրիշ արդիւնք պիտի չունենար, բայց եթէ Հայոց ազգային զգացումը վերահորել եւ զանոնք աւելի հեռացնել Թուրքերէն, եւրոպացի հայաստաններուն վրայ ազդել ու անախորժ ազդեցութիւն մը թողուլ, եւ Թուրքերը գոռոզացնել ։ Թուրքերը շատ լաւ ըմբռնած են Հայոց արժէքը իբր պայքարող տարր, եւ անձկագին կը բաղձան իրենց շահերու գործածել այդ ուժը, Հայրը միայն չեղով իրինք . բայց նոյն իսկ պայքարում մը կամ համաձայնութեան մը կարելի պարգևու մը համար, շատ սխալ է Հայերը Թուրքին հանդէպ յանգաւոր ցոյց տալ . պէտք է Թուրքերուն հաս-

կըցնէ թէ իրենք են որ յանցաւոր են Հայուն հանդէպ — եւ այդ ալ է իրականութիւնը։ Դժարութիւնը — պէտք է հասկնանք Թուրքերուն թէ իրենց պարտականութիւնն է զարմանել չարիքը զոր իրենց ժողովուրդը ու կառավարութիւնը հաղորդէ Հայոց յանձն առնելով Հայոց պահպանքներն իրազեղծել։ Միայն այդ հողին վրայ է որ համաձայնութիւն մը կարելի է (1)։

— Վերջին պահուն կ'իմանանք թէ կովկասի Փոխարքան ցրուել տուեր է էջմիածնայ ժողովը, որովհետեւ ան զուրա ելած էր իր արդ ծրագրէն։ Ժողովին փակումէն առաջ, փոքրամասնութիւնը (Աղաքիեան, Ս. Յարութիւնեան, Քալանթար, եւն.) Դաշնակցական մեծամասնութեան վարմունքին ամբողջ սխալը յրստակորէն ցոյց տայլ յետոյ, արդէն քաջաւած էր ժողովէն, եւ ժողովը սկսած էր բարեկենդանական գոյն մը ստանալ, հաւաքական «կառաղի յիմարութեան» եղբարկատակերգական գոյն մը։ Բուռական միջամտութեամբ ժողովին փակումը խորապէս ցաւալի է։ Բայց Դաշնակցականներն են որ այդ միջամտութիւնը անհրաժեշտ դարձուցին։ Ի՞նչ ամօթ. ռուս իշխանութիւնները պաշտօնական եղանակով Հայ կենդիւնին որո՞ւ դէմ. հայ «արշաւանք» մը դէմ . . .

— Պատճառն Հայքենիքին սեպտեմբեր 1 ի թիւնն մէջ, կը նկատուի հետեւեալ առոյգը. « . . . Աստիճ առաջադիւնը չեն այլ տեսակէն որոնց վարժեցուցին մեզի կարող մը մարդիկ, որոնք իրենց սիրելի «ճշմարտութիւնները» հաստատելու համար Լորիս Միլիերովի կամ Թուրք նախարարի մը քերանք խօսքեր զնչու ելան ու Այս առոյգը կ'ապացուցանեն թէ Պ. Վառժանի չափազանց կարծաւոտեղ օգտօգործութեան զօրքին մէջ, Այս առոյգուն մէջ յիշուած «կարգ մը մարդիկ որ եւ եմ. բայց եւ սովորութիւն չունիմ իմ սիրած ճշմարտութիւններս ապացուցանելու համար» անոյ խօսքը ուրիշին բերանը զնչու. այն համառուութիւնը որուն կ'ակնարկէ Պ. Վառժանի եւ զոր յանձար յիշած եմ — բացառապէս իր չնստելու անհրաժեշտ խնդրութեան մը մղուած գլխաւորապէս, — առաւակել չէ։ Լորիս-Միլիերով ըսած է զայն բառ առ բառ. Պ. Միլիս Չիրազ, որ ներկայ եղած է այդ տեսակցութեան, զայն ակամջովը յսած է. Արդէն, այդ ճշմարտութիւնը» ապացուցանելու համար, անհրաժեշտ պէտք ալ չունի Լորիս-Միլիերովի հեղինակութեան. կը բաւէ պատմութիւնն եւ աշխարհագրութիւնը իւր ու առեմնասիրելը։

— Տեղի Թիկիզաբի փէթերպապուրիկ թղթակցը այս վերջերս իր թիւթին ուղղած է ընդարձակ նամակ մը որով կը յայտնէ թէ անգլո-ռուս ճանակցութիւնները, առեւն մը ի վերջ վերսկսած, շատ լաւ ճամբու մէջ են եւ ընդհուպ պիտի յանգնին ընդհանուր համաձայնութեան մը։ Այդ թղթակցը Պ. Տիլլուն է, ծանօթ հայաստանի Բանակցութեանց նիւթ կազմող հարցերը զոր կը յիշէ, Պարսկաստանի եւ Թիւրքիի հարցերն են գլխաւորապէս, ու Տարտանի թաղուր ռուսական նաւատորմին առիւն, Թրքական Հայաստանի հարցը խնդրոյ նիւթ չէ եղած։

— Զայն Հայքենաց իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ կը հրատարակէ նամակ մը «Մուրաթ»-ը, ուր մեծանուն Հնչակեանը իր Սելիմ ընկերներուն իրեն ազատման առթիւ կազմած խղիղակցական մէկ հանդիսին համար շնորհակալութիւն կը յայտնէ, եւ որ կը վերջնայն ինքնուրուշ ուղարկուի Ֆրազով։

«Թէ գրչով թէ գործքով ինձ նկատմամբ ձեր ցոյց տուած համակրական անկեղծ զգացումներէն զրգուած ու յուսադրուած, պատեհ առթի կը համարեմ բոլոր հայքենակից եղբարցս առաջադիւնը որ Միլիերովի Ռիփրիֆ գործենք, մեր նպատակին համեմուտ. եւ ազատելու համար ջանք չնստայնը։ Այս այն ստուն միայն իրաւունք պիտի ունենանք ճակատաքաց ըսելու՝ «Մենք մեր պարտքը կատարեցինք»։

Մուրաթի պէս հեղինակաւոր յեղափոխական պիտի մը կողմէ այս կոչն ի նպատակ այն յեղափոխական միութեան զազափարին միմ հաճոյքով կ'արձանագրեն։

Յայտնի է վեր. Հնչակեան կուսակցութեան անկեղծ եւ ապացուցուած միութիւնասիրութիւնը։ Եթէ Դաշնակցական եւ հին Հնչակեան ըլլոր «ազգայն» ապրելու լաւն Մուրաթի կոչին, շատ դիւրու կրնայ կատարուիլ համաձայնութիւն մը մեր յեղափոխական կուսակցութեանց մէջ, եւ այժմ՝ աւելի լոյսով եւ շրջահայեցութեամբ ձեռնարկուած՝ կրնայ տեսական ըլլալ եւ արդիւնաւոր։

Ա. Չ.

Իրիպակ. — Յովհաննէս Երզնկացիի մասին յորդանին մէջ (Անահիթ, թիւ 6-7), — թիւ 1339 ձեռագիր Ս. Ղազարու. պէտք է ըլլալ թիւ 234։

Le Gérant: FRÉDÉRIC MAILLEN

Imp. D. DOGHANADJIAN
18, Rue des Gobelins, PARIS.

A.R.A.R.®

(1) Պ. էյմանեանի նամակներուն մէկ յորդանին 7-8 մասն առաջ Զուրիկէն մէջ պատասխանելու, այս անգամ՝ չուգելի պատասխանի ալ ֆրանսերէն մեծմի մէջ. շատ անախորժ է ինծի համար եւրոպական մեծմի մը մէջ Հայուն մը հետ վիճել, եւ այն ալ ազգային հարցին վրայ։